

De stadsplattegronden van Amersfoort

door J.-M.A.W. MOREL

Toelichting

Dit artikel maakt deel uit van een bredere analyse van relevante historische bronnen door de Archeologische Dienst van de Gemeente Amersfoort. De bedoeling ervan is te komen tot een beter inzicht in de (fysieke) ontwikkeling van de Amersfoortse binnenstad. Daardoor wordt het mogelijk betrouwbaarder verwachtingen te formuleren als een belangrijke leidraad voor een meerjarig archeologiebeleid. De stadsarcheologen concentreren zich daarbij vanzelfsprekend op voor de Amersfoortse geschiedenis belangrijke thema's.

Tot de belangrijkste bronnen waar de stadsarcheologen veelvuldig gebruik van maken, behoren oude stadsplattegronden. Deze zijn natuurlijk niet alleen interessant voor archeologen. In zijn dissertatie over de middeleeuwse stadsplanning in Nederland, stelt Rutte dat "de stadsplattegronden die Van Deventer omstreeks 1560 maakte, tezamen met andere oude kaarten en kadasterplattegronden uit de negentiende eeuw, een onmisbare bron voor de reconstructie van de stadswording in de twaalfde en dertiende eeuw" vormden.¹ Dergelijke oude plattegronden bestaan ook van Amersfoort, maar het zijn er opmerkelijk weinig: vóór de 19de eeuw kennen we slechts vier "echte" stadsplattegronden (Guaccardini's slechte kopie van de plattegrond van Braun & Hogenberg² buiten beschouwing gelaten). Bovendien is de kwaliteit daarvan relatief gezien niet echt hoog; Braun & Hogenberg³ en ook Blaeu⁴ hebben, in dezelfde banden als de Amersfoortse plattegronden, van andere steden fraaiere en nauwkeuriger plattegronden uitgegeven.

Een wat onderbelichte categorie plattegronden, maar van een ander karakter, zijn de laat-16de- en 17de-eeuwse ontwerpplattegronden voor de stadsverdediging die, hoewel geen stadsplattegronden, toch op een eigen wijze belangrijke informatie kunnen verschaffen.⁵

Een compleet overzicht van de oude plattegronden van Amersfoort ontbreekt vooralsnog. Aanzetten daartoe zijn een artikel van Simon-Forster & Brongers⁶ en het onderdeel over stadsplattegronden in Brongers' *Historische encyclopedie van Amersfoort*.⁷ Deze zijn echter vrij summier. Een completer overzicht geeft Deys' standaardwerk over de oude kaarten van de Gelderse Vallei,⁸ waartoe ook de plattegronden van

Amersfoort behoren.⁹ Ook daar ontbreken echter enkele belangrijke kaarten.

Van Amersfoort zijn vier categorieën plattegronden bekend (de nummers verwijzen naar bijlage 1):

1. Stadplattegronden met een al dan niet gedetailleerd weergegeven bebouwing, ook wel vogelvluchtkaarten genoemd: Van Deventer (ca. 1560; nr.1a; met name de bijkaart), Braun & Hogenberg (1588; nr.2), Guaccardini (nr.9), Blaeu (1649; nr.10) en Janssonius/De Wit (1657; nr.11);
2. Plattegronden van stad en directe omgeving: Van Deventer (ca. 1560; nr.1a; met name de hoofdkaart), Slits & Vester (1823; nr.12), Thomkins (1846; nr.15) en Van Vooren & Wagemaker (1888; nr.16);
3. Kadasterkaarten: Slits I (1824, nr.13), Slits II (ca.1828, nr.14);
4. Ontwerpplattegronden van de tweede verdediging: twee versies van Van Alckmaer (1594; nrs.3 en 4) en enkele anonieme manuscriptplattegronden uit de 17de eeuw (nrs.5-8).

De onderstaande analyse beperkt zich nadrukkelijk tot de vier oudste "echte" stadsplattegronden van Van Deventer, Braun & Hogenberg, Blaeu en Janssonius/De Wit en concentreert zich op de oude stadskern binnen de (tweede) verdediging.¹⁰

Het doel is in eerste instantie de informatieve waarde van de plattegronden te bepalen en een overzicht te geven van de rol die deze tot heden in de Amersfoortse literatuur gespeeld hebben. De *esthetische* waarde is hierbij van minder belang. Een uitgebreidere analyse, op het niveau van individuele verdedigingswerken, gebouwen en percelen, huizenblokken en stadswijken, is een volgende stap.¹¹ Hetzelfde geldt voor een uitgebreidere analyse van de bijschriften, zoals de vermelding *Observanten* bij het Sint-Pietersgasthuis of *Kerck straet* bij de Lieve-Vrouwestraat op de plattegronden van Blaeu en Janssonius/De Wit. De plattegronden worden vooral bekeken op informatiewaarde en betrouwbaarheid. Daarvoor is het noodzakelijk deze te kunnen vergelijken met aantoonbaar betrouwbare kaarten. Een recente kadasterkaart zou daarvoor geschikt kunnen zijn, als inmiddels niet zoveel elementen uit het huidige stadsbeeld verdwenen waren. Een relatief betrouwbare plattegrond is echter de kadastrale minuutkaart van "den geadmiteerde Landmeter" Slits uit 1824 (schaal "1 tot 1250"),¹² die slechts geringe afwijkingen vertoont ten opzichte van moderne kadasterkaarten en nog onvoldoende aandacht heeft gekregen. Slits kon toen in ieder geval nog het gehele *verloop* van de tweede stadsmuur nauwkeurig inmeten, terwijl

bovendien nog vele poorten, torens en oude gebouwen aanwezig waren. In het westdeel, tussen Utrechtse Poort en Koppelpoort, waren de muurtorens echter al verdwenen. Bovendien heeft Slits van de verdedigingwerken alleen de nog voorhanden "echte" torens ingemeten, omdat zijn kadasterkaart een echte plattegrond op *maaiveldniveau* is. Mogelijk nog aanwezige arkeltoeren(tje)s, waarvan de onderzijden enkele meters boven maaiveld zaten, zullen door hem niet weergegeven zijn. Op de oudere stadsplattegronden zijn daarom meer torens te zien, namelijk muur- én arkeltorens. De weergave daarvan is soms echter verrassend en zal ook hieronder behandeld worden. Maar niet alleen een analyse van de plattegronden levert interessante resultaten op, maar ook het gebruik van en de mening over de kwaliteit van de kaarten in de literatuur. Omdat de plattegronden van Van Deventer de oudste van Amersfoort zijn en een grote invloed hadden op latere kaarten, wordt er hier wat dieper op ingegaan.

Jacob van Deventers oudste plattegrond van Amersfoort

Niet alleen van Amersfoort, maar ook van veel andere Nederlandse steden en stadjes zijn de oudste plattegronden die van Jacob van Deventer. Van Deventer moet kort na 1500 in Kampen geboren zijn.¹³ Van ongeveer 1540 tot de dood van keizer Karel V in 1555 was hij *Keizerlijk Geograaph* en daarna, tot zijn dood in 1575, *Koninklijk Geograaph* onder koning Philips II.

In 1558 kreeg Van Deventer de opdracht 260 Nederlandse steden te karteren (inclusief België, Noordwest-Frankrijk en het uiterste westen van Duitsland). Rond 1569 lijkt Van Deventer met kartering klaar geweest te zijn en moesten op de netkaarten alleen nog versieringen aangebracht worden. In 1572 echter, ontvluchtte Van Deventer het roerige Mechelen en vestigde hij zich in Keulen, met medeneming van de netkaarten (en mogelijk een deel van de minuutkaarten). In mei 1575 overleed Van Deventer in Keulen en nog in oktober van hetzelfde jaar werden de netkaarten aan de vertegenwoordigers van Philips II overhandigd. In 1577 waren ze nog in Brussel.¹⁴

Van 222 steden zijn plattegronden van Van Deventer bewaard gebleven, waaronder ook die van Amersfoort. Deze handvervaardigde kaarten zijn nooit in druk verschenen en dat was ook niet de bedoeling. Het was Van Deventer zelfs verboden kopieën van zijn kaarten te maken, omdat ze beschouwd werden als militair geheim. De plattegronden zijn enige tijd buiten beeld gebleven, maar waren wel bekend uit geschreven bronnen. Pas in 1859 kwamen 152 kaarten tevoorschijn, die door boekhuis Martinus Nijhoff in Den Haag aan antiquaar F. Muller verkocht werden. Op zijn beurt verkocht deze de kaarten in 1865 aan W. Eekhoff, archivaris

van Leeuwarden, die ze herkende als de verloren gewaande *minuutkaarten*. Helaas was daar de minuutkaart van Amersfoort niet bij.

In 1866 publiceerden Muller en Eekhoff twee artikelen over de ontdekking van de kaarten, de laatste heeft er bovendien voor gezorgd dat de minuutkaarten overgedragen werden aan Nederlandse (rijks)archieven en aan de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.¹⁵ Sinds 1866 zijn 17 kaarten verdwenen, omdat bijvoorbeeld in 1940 de minuutkaarten in het archief van Middelburg door oorlogshandelingen zijn verwoest. Gelukkig bestaan van 13 Zeeuwse minuutkaarten nog "aftekeningen", die ook in de recente (fotografische) uitgave gepubliceerd zijn.¹⁶

Een andere belangrijke ontdekking was de herkenning in 1884 van twee banden met ingebonden *netkaarten* in de *Bibliotheca Nacional* in Madrid.¹⁷

Van Deventers werkwijze

De voorbereiding

De plattegronden werden gemaakt door een meetkundig stramien te vervaardigen, waarbij de gegevens waarschijnlijk vastgelegd werden op meetschetsen, gebouwschetsen e.d. Het meten gebeurde door rechte "lijnstukken" af te stappen en op knikpunten de richting te bepalen met behulp van een kompas met vizier.¹⁸ Deze "lijnstukken" zijn op de kaarten herkenbaar als stippellijnen. Aan dit stramien werden de belangrijk geachte details toegevoegd als stadspoorten, muurtorens, kerken en kloosters, pleinen en bruggen. Van dergelijke meetschetsen zijn echter geen exemplaren bewaard gebleven.

De minuutkaarten

Met behulp van de schetsen maakte Van Deventer een uitgewerkte plattegrond van de stad en de nabije omgeving: de minuutkaart, ook wel het carton genoemd. Visser stelt dat Van Deventer waarschijnlijk begon met het vastleggen van de muren en grachten van de stadsverdediging. Daarna werd óf de binnenstad en vervolgens het buitengebied gekarteerd, óf omgekeerd. Kerken, belangrijke kapellen en gebouwen werden min of meer schetsmatig, maar wel met individuele kenmerken weergegeven. Van kloosters werd over het algemeen alleen de kapel als symbool weergegeven, met een kleine torenspits midden op het zadeldak. Daarbij is de oriëntatie van de kloosterkapellen niet altijd correct, omdat vooral de locatie van de gebouwen belangrijk was. Van Deventer tekende de gebouwen feitelijk in een wat primitieve vorm van isometrische projectie.

Het overzetten van de gegevens gebeurde volgens Visser door naaldkrassen en het prikken van vrij grote en onregelmatige gevormde

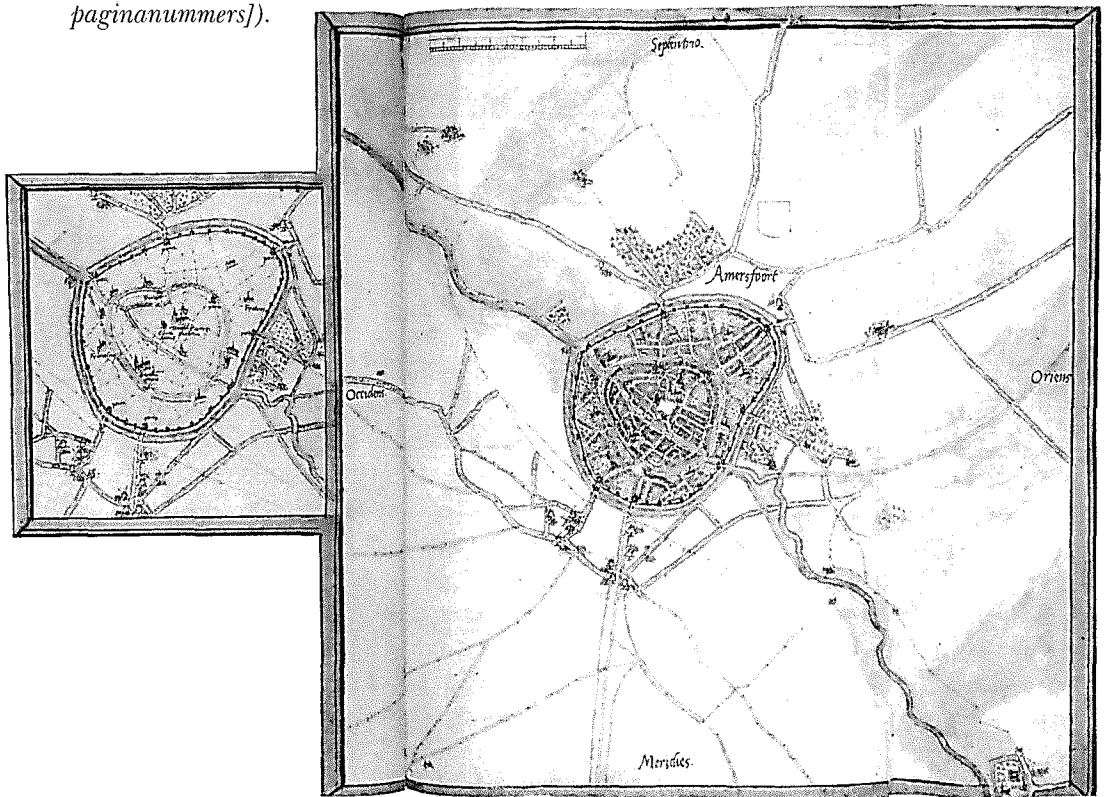
MOREL

gaatjes, zgn. *meetpunten*. Daarnaast bevatten de minuutkaarten veel kleine prikpunten. Ambivalent is dat Visser tevens stelt dat de meetpunten, niet alleen op de minuten, maar ook op de netkaarten herkenbaar zijn als dikkere stippen op bijvoorbeeld kruisingen van straten en wegen. Op de minuten zou dan sprake zijn van zowel de "vrij grote en onregelmatige gaatjes" als van "dikkere stippen". Het komt er op neer dat de randen van de meetpuntgaten van donkere inkt voorzien zijn.

De netkaart van Amersfoort

Deze bestaat uit een hoofdkaart en een aan de linkerzijde daarvan toegevoegde bijkaart, die beide op een schaal van 1:8000 zijn getekend

Afb. 1 De Netkaart van Van Deventer; bijkaart en hoofdkaart (uit C. Koeman & J.C. Visser [red.]: De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Band 2. Utrecht, Alphen a.d. Rijn 1992 [zonder paginanummers]). De Netkaart van Van Deventer; bijkaart en hoofdkaart (uit C. Koeman & J.C. Visser [red.]: De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Band 2. Utrecht, Alphen a.d. Rijn 1992 [zonder paginanummers]).

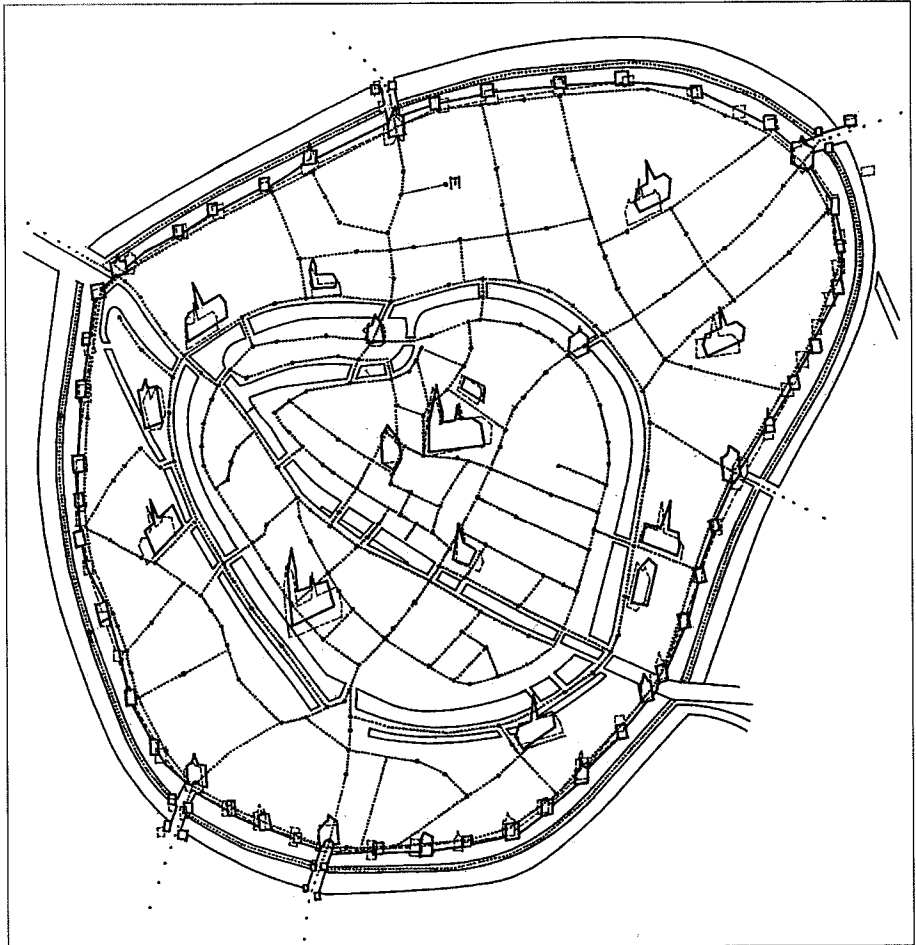

(afb. 1).¹⁹ In zijn dissertatie wijst Rutte op het belang en de nauwkeurigheid van Van Deventers plattegronden,²⁰ maar ook Simon-Forster & Brongers stelden al vast dat de plattegrond van Amersfoort "qua oriëntatie en afstandsmeting absoluut genomen, en zeker voor de 16de eeuw, van goede kwaliteit" is en de basis vormde voor latere plattegronden.²¹ Ook Hovy stelt dat de plattegrond tot begin 19de eeuw "niet meer (is) geëvenaard, laat staan overtroffen."²² Dit is niet helemaal juist, omdat de ontwerptekeningen voor een "modernisering" van de tweede verdediging van Adriaen van Alckmaar uit 1594 de nauwkeurigheid Van Deventer zelfs overtreffen (maar uitsluitend wat de inmeting betreft van de verdedigingswerken).²³

Het is opvallend dat Visser de nauwkeurigheid van Van Deventers plattegronden illustreert aan de hand van een vergelijking van juist de Amersfoortse plattegrond,²⁴ geprojecteerd over het kadastrale minuutplan van 1824.²⁵ Qua gedetailleerdheid winnen de minuutkaarten het echter van de netkaarten. Daarop zijn inderdaad meer en realistischer details te zien dan op de netkaarten, waar gebouwen meer als symbool zijn weergegeven. Daarom moeten de minuutkaarten dan ook als de belangrijkste bron gezien worden (indien voorhanden, maar helaas ontbrekend voor Amersfoort).

Omdat op de netkaarten geen "prikpunten" of gaten op de meetpunten voorkomen, neemt Visser aan dat de minuutkaart door het inkleuren ongeschikt was om via "doorlichten" over te zetten op de netkaarten. Hij veronderstelt daarom een tussenfase in de vorm van een ongekleurde tekening, met alleen het stramien van de wegen (vergelijkbaar met de bijkaarten), die wél via "doorlichten" overgenomen konden worden op de netkaarten. Daartegen pleiten echter twee zaken.

Bij projectie van de bijkaart over de hoofdkaart (van Amersfoort) blijkt dat de dikkere, vaak "kommavormige" meetpunten (donkerbruin i.p.v. de roodbruine kleine tussenpuntjes) exact over elkaar vallen; alle andere elementen van de hoofd- en bijkaart vertonen onderling (kleine) verschillen en verschuivingen (afb. 2). Bij overname door middel van doorlichten, zou dit in mindere mate het geval zijn. Er moet gebruik gemaakt zijn van een soort *sjabloon* voor het overzetten van de meetpunten. Dit kan alleen de (voor Amersfoort verdwenen) minuut geweest zijn waar, met een dunne pen of penseel, door de "vrij grote en onregelmatige gaatjes" de meetpunten met inkt overgezet konden worden op de hoofdkaart én op de bijkaart. Dit verklaart ook het doorvloeien van kleurstof op de randen van de gaatjes en door de gaatjes naar de achterkant van de minuutkaart. Bovendien waren *beide zijden* van de bladen in de Madrileense atlassen voorzien van stadsplattegronden. Zodra

Afb. 2 Vergelijking tussen de bijkaart en de hoofdkaart. Vetgedrukt de gebouwen op de hoofdkaart, dunedrukt de gebouwen van de bijkaart (tekening auteur).

de ene kant van het blad betekend was, kon überhaupt niet meer op de andere zijde "doorgelicht" worden, zelfs niet met behulp van de door Visser veronderstelde "tussenkaart".

Ook de netkaart van Amersfoort had een andere plattegrond op de achterzijde, namelijk die van Rhenen.²⁶ Daarvan zijn de niet met waterverf, maar met inkt aangebrachte teksten van de hoofdkaart, door het papier heen gevloeid. Het betreft hier de aanduiding van de windrichtingen en de stadsnaam, vanzelfsprekend in spiegelbeeld. De naam *Rhenen* is te lezen onder de boerderij ten noorden van Amersfoort, *Oriens* (oost)

westelijk van de Koppelpoort en verdwijnend in de vouw, *Meridies* (zuid) direct onder de molens buiten de Slijkpoort, *Occidens* (west) links van het Leprozenhuis langs de Hogeweg en *Septentrio* (noord) linksonder het Septentrio van de Amersfoortse plattegrond. De enige andere tekst op de plattegrond van Rhenen, *Rhenus fl[umen]* (Rijn riv[ier]), is leesbaar ten noordwesten van de molens buiten de Utrechtse Poort. Maar omgekeerd heeft ook Amersfoort z'n spoor op de plattegrond van Rhenen heeft nagelaten. Daar betreft het echter alleen de stadsnaam, direct ten westen van de naam Rhenen. De schaal van de Rhenense en Amersfoortse plattegronden is exact gelijk, althans volgens de toegevoegde maatstokken. Verder is de bijkaart van Rhenen aan de linker benedenzijde van de hoofdkaart getekend. Daarvan zijn geen teksten doorgevloeid, eenvoudigweg omdat deze daarop niet aangebracht waren, wat zeer uitzonderlijk is.

Specifieke aspecten van de bijkaart en de hoofdkaart

De bijkaart heeft weliswaar exact dezelfde schaal als de hoofdkaart, maar het formaat is kleiner. Dit komt omdat de bijkaart slechts het stadscentrum weergeeft, met de stippellijnen van het stratennet, de hoofdgebouwen en de verdedigingswerken. Op de hoofdkaart zijn de details verder uitgewerkt: de straten worden daar "omzoomd" door woonblokken-, waarbij de bebouwing schetsmatig is weergegeven als rode "stroken" met zigzagarcering, terwijl de daken van de belangrijke gebouwen blauw weergegeven zijn. Straten en pleinen zijn wit gelaten, de buitenwegen bruin en voetpaden als stippellijn, de weidegronden zijn groen en zandgronden geel. Ook bomen en bossen worden schetsmatig weergegeven. Deze schetsmatigheid geldt ook voor de wijze waarop de verdedigingswerken worden weergegeven. Op hoofd- en bijkaart zijn alleen schetsmatig weergegeven torens te zien, zonder duidelijk onderscheid tussen "echte" muurtorens en arkeltorens. Dit is goed zichtbaar tussen Utrechtse Poort en Slijkpoort; daartussen bevond zich één muurtoren en tussen deze toren en beide poorten twee arkeltorentjes.²⁷ Mogelijk heeft Van Deventer dit toch willen aangeven door de arkeltorens kleiner af te beelden en de muurtoren van een soort spits of vlaggestok te voorzien. Echt duidelijk is dit echter niet en elders in de plattegrond (bij- en hoofdkaart) lijkt hier zelfs geen sprake van te zijn.

Enige kritiek heeft Hovy met betrekking tot bepaalde topografische elementen (van de netkaart): vooral "de details van de kaart kan men niet steeds als een zuivere weergave" zien.²⁸ Simon-Forster & Brongers beschouwen de oriëntatie van de Sint-Rochuskapel zelfs als een *fout* van Van Deventer, die steeds door de navolgers herhaald zou worden.²⁹ Een exacte oriëntatie van de gebouwen was echter niet van belang.

Hierboven is al vermeld dat – op de exact over elkaar passende “meetpunten” na – alle andere elementen kleine verschillen in detaillering en positionering vertonen. Die verschillen zijn ook letterlijk klein, want bij een schaal van 1:8000,³⁰ is de grootste breedte van stad over de Langestraat-Utrechtsestraat, inclusief de verdediging, 14,1 cm en de hoogte over de Langegracht-Kortegracht 12,9 cm; het formaat van een kinderhandje. Dat maakt de detaillering en de nauwkeurigheid helemaal verbazingwekkend. Op de minuutkaarten is geen schaalstok aangegeven, wel op de meeste hoofdkaarten van de netkaarten, waaronder ook Amersfoort. De schaalstok is ingedeeld in 400 passen van vijf voeten, waarvan de lengte 86 à 87 mm is.³¹

Op de hoofdkaart staan, naast de naam *Amersfoort* (en een leeg wapenschild), alleen de bij Van Deventer gebruikelijke Latijnse benamingen voor de windrichtingen: *Septentrio* (noord), *Oriens* (oost), *Meridies* (zuid) en *Occidens* (west). De bijkaarten dienden ongetwijfeld om de benamingen van gebouwen en andere elementen daarop kwijt te kunnen. Toegevoegd aan de kleinschalige hoofdkaarten, zouden deze te overladen raken. Overigens zijn de teksten op de minuutkaarten in het Nederlands en op de netkaarten in het Latijns gesteld.

De bijschriften bij de verdediging zijn puur militair-functioneel: bij de Koppelpoort, de Bloemendalse (Buiten)Poort, de Kamppoort (Kamper Buitenpoort), de Sint-Andriespoort, de Slijkpoort en de Utrechtse Poort, staat slechts de Latijnse benaming *porta*, maar niet bij Monnikendam. Kennelijk werd het militaire belang van deze (water)poort gering geacht.

Opmerkelijk is dat ook de Bloemendalse Binnenpoort en de Kamperbinnenpoort van de benaming *porta* voorzien zijn. Misschien hadden deze poorten ten tijde van Van Deventer nog een strategische functie en konden ze nog afgesloten worden.³² Waarschijnlijk vormden ze nog enige tijd, samen met de Muurhuizen ten noordoosten van de Langegracht-Kortegracht, een soort tweede (terugvals)linie, gericht naar de boze Geldersen.

Slechts een klein deel van de weergegeven gebouwen is voorzien van een bijschrift: *Templum St Georgii*³³ *parochia* bij de Sint-Joriskerk; *Fratres* bij het Sint-Jansklooster; *Franciscan* bij het Observantenklooster; *Sacellum marie*³⁴ bij de Onze-Lieve-Vrouwekapel en *Civita domus*³⁵ bij het Stadhuis op de Hof. Géén bijschriften zijn geplaatst bij de andere weergegeven gebouwen: de kapellen van het Sint-Agathaklooster, het eerste Begijnhof (in gebruik als Sint-Nicolaasweeshuis ten tijde van Van Deventer), het Sint-Agnietenklooster, het Sint-Barbaraklooster, de Mariënhof (in gebruik bij de Augustijnermonniken ten tijde van Van Deventer), de Sint-Rochuskapel, het Sint-Pietersgasthuis, de Heilige-Geestkapel en de

Latijnse School op de hoek van de Appelmarkt en de Groenmarkt. Maar waarom beeldde Van Deventer deze gebouwen af? Voor de hand ligt, dat daarmee een uit militair oogpunt belangrijk doel gediend was. Bij kerken als de Sint-Joris en de Onze-Lieve-Vrouwekapel met hun hoge torens, kan het strategisch nut nog wel gezien worden. Ook het stadhuis is belangrijk, omdat daar de magistraat zetelde, waarmee na een eventuele inname van de stad onderhandeld moest worden. Maar waarom een weeshuis, kloosters en gasthuizen? Misschien was het belang daarvan vooral gelegen in specifieke mogelijkheden: juist in deze complexen konden soldaten gehuisvest en gevoed worden en gewonden verpleegd.

De rol van Van Deventers Amersfoortse plattegronden

Het is gebruikelijk dat men, als het maar even kan, origineel bronmateriaal gebruikt. Voor Van Deventers plattegrond is dat problematisch, omdat deze nooit uitgegeven is maar zich als manuscript in Madrid bevindt. Opmerkelijk is echter, dat tot op heden in de "Amersfoort-literatuur" nooit een echte reproductie afgebeeld is.

Deys toont in zijn overzicht over de kaarten van de Gelderse Vallei een prachtige foto van de Madrileense band, opengeslagen op Amersfoort, die een goed beeld geeft van de wijze waarop de kaarten waren ingebonden.³⁶ De eerste "echte" reproductie is die van Koeman & Visser uit 1992.³⁷

In de Amersfoortse publicaties beeldt men echter twee al wat oudere facsimile-uitgaven af, die zonder commentaar aangaande nauwkeurigheid gebruikt worden (Bijlage 1, nr.1b en nr.1c). Wellicht zijn de auteurs zich niet bewust geweest van het feit dat tussen de facsimile-uitgaven en het origineel verschillen bestonden. In deze gevallen moeten de facsimiles beoordeeld worden volgens Van Dales omschrijving als "nauwkeurige nabootsing".

De eerste versie komt uit een uit twee delen beslaande facsimile-uitgave uit 1916-1922 van de in Nederland berustende minuutkaarten, voor de ontbrekende steden aangevuld met de netkaarten in de Koninklijke Bibliotheek in Madrid, waaronder die van Amersfoort.³⁸ Deze wordt bijvoorbeeld gebruikt in de aflevering Amersfoort van de *Historische Stedenatlas van Nederland*.³⁹ Het facsimile kenmerkt zich onder meer door een kwalitatief matige weergave van (met name) individuele bomen en verdedigingstorens; vooral plaats en aantal van de bomen wijkt af.

Het tweede facsimile van alleen de hoofdkaart is de meest gebruikte en opgenomen in de historische presentatie in Museum Flehite.⁴⁰ Het merkwaardige is, dat dit tot in de meest recente Amersfoortse publicaties gebruikt wordt.⁴¹ Hoewel de *schaal* conform het origineel is, wijkt het *formaat* (41,3x36,0 cm) nogal af van dat van het origineel (>40x40,9 cm), met name

wat de hoogte betreft. Dit is het gevolg van het "aantrekkelijker" maken van het bijna vierkante formaat van de originele hoofdkaart. Daartoe is van de bovenzijde ongeveer 5 cm afgesneden, van de rechterzijde 8 mm en van de linkerzijde 2 mm. Hierdoor vielen aan de bovenzijde de tekst *septentrio* en de maatstok buiten beeld. De tekst werd ongeveer 2,5 cm naar beneden verplaatst en de maatstok werd tegen de bovenzijde van het nieuwe kader geplaatst, maar nu geheel ter rechterzijde in plaats van links van het midden. De tekst *oriens* aan de rechterzijde kwam enigszins in gedrang en werd 1,3 cm naar links geschoven. Van een echte kopie of facsimile is dus eigenlijk geen sprake. Wel volgt deze versie het origineel nauwkeuriger dan het andere facsimile: plaatsing en aantal bomen komen beter met het origineel overeen, hoewel ook hier (kleinere) verschillen aan te wijzen zijn. Een kenmerk van deze versie is de wat beverige hoofdletter *A* in de naam *Amersfoort*.

Sommige auteurs spreken van een *schetskaart*, die als voorbeeld gediend zou hebben voor de netkaart. Maar wat bedoelt men met de schetskaart? Hierboven is al beschreven hoe de waarschijnlijke werkwijze van Van Deventer was. Aan de hand van schetsen van het "veldwerk" werd de minuutkaart gemaakt. Deze was vrij uitgebreid en vaak gedetailleerder en completer dan de latere netkaart (in het bijzonder de hoofdkaart). Simon-Forster & Brongers denken dat voor de "schetskaart" eerst een "vogelvluchtschets" gemaakt werd, vanaf een hoog punt als de Onze-Lieve-Vrouwetoren, die met driehoeksmetingen uitgebreid werd.⁴² Hovy stelt dat de kaart van Braun & Hogenberg vervaardigd is "op basis van een schetskaart, die vrijwel zeker een kopie was van het bij de plattegrond te Madrid bewaarde karton van Jacob van Deventer."⁴³ Vooral in het laatste geval blijkt de verwarring over de verschillende versies. Het "bij de plattegrond te Madrid bewaarde karton" is in werkelijkheid de *bijkaart* en niet het carton; dat was de (verdwenen) minuutkaart. Deze mag niet als schetskaart gezien worden. Hoofd- en bijkaart werden namelijk gelijktijdig op één blad getekend, met behulp van de, als sjabloon gebruikte, minuutkaart gemaakt (zie boven).

Een poging tot datering

Het is voor de stadsgeschiedenis natuurlijk van belang zo nauwkeurig mogelijk de datum van het maken (opmeten) van de Amersfoortse plattegrond te weten. Deze is echter onbekend, omdat Van Deventer zijn stadsplattegronden niet signeerde of dateerde. In de literatuur is dan ook een verscheidenheid aan dateringen te zien, maar altijd als een "omstreeks"-datum.⁴⁴ Waarop deze aannames gebaseerd zijn, wordt niet vermeld.

Omdat de tekeningen niet gedateerd zijn, moet van het afgebeelde zelf

uitgegaan worden. Daar de kaarten een militair/strategisch doel hadden, bepaalde dit in hoge mate *wat* afgebeeld werd, namelijk toegangswegen, verdedigingswerken, straten en pleinen en strategisch belangrijke gebouwen. Wat afgebeeld werd, moet er in ieder geval tijdens de opmetingen ook geweest zijn en mogelijk geeft dat enige aanwijzingen omtrent de datering.

Op zowel de bijkaart als de hoofdkaart, tekent Van Deventer *direct achter* de gehele tweede stadsmuur langs een doorlopende weg of straat, inclusief de meetpunten. Dit "achtermuurse" tracé was dus tijdens de opmetingen voor de plattegrond *integraal* toegankelijk. Maar al in 1561 werd begonnen met het opwerpen van grond tegen de binnenzijde van de stadsmuur, tot de hoogte van de weergang. In 1566 was men nog bezig zand uit de Eem en de binnengrachten te baggeren en tegen de stadsmuren aan te brengen, waarmee ook nog de daarop volgende drie jaren werd doorgegaan.⁴⁵ Dit zou inhouden, dat het werk in 1569 afgerond was. De aanaarding van de stadsmuur vond feitelijk plaats op de daarachter gelegen weg of straat, die nog door Van Deventer getekend werd. Het resultaat daarvan, de aardwal achter de muur, is goed te zien op de plattegronden van Blaeu (Bijlage 1, nr.10), Janssonius/De Wit (Bijlage 1, nr.11) en zelfs nog op de kadasterkaarten van Slits uit 1824 en 1828 (Bijlage 1, nr.13 en nr.14). Om op de weergang te komen moest men via trappetjes in het verlengde van de op de muur uitkomende straten op de aarden wal klimmen. Men kon echter niet meer op de aardwal ononderbroken langs de hele verdediging lopen, omdat daarop allerlei hekken en poortjes geplaatst waren. De nog integraal begaanbare weg achter de muur bij Van Deventer wijst erop dat zijn opmetingen kennelijk al vóór de aanvang van de aanaarding gereed waren, dus waarschijnlijk tussen 1558 (het jaar waarin Van Deventer de opdracht voor de stadsplattegronden kreeg) en 1561 (de aanvang van de aanaarding).

Het is overigens nog steeds mogelijk van beide bovenvermelde fasen van de verdediging een goede indruk te krijgen: bij het (deels gereconstrueerde) stukje stadsmuur tussen de *Kamp* en *Achter de Kamp* de situatie vóór de aanaarding, in de Sint-Annastraat die van daarna.

Enkele bijzondere elementen bij Van Deventer

Hoewel aangenomen kan worden dat alle elementen van bij- en hoofdkaart gebaseerd zijn op de (verdwenen) minuutkaart, zijn daartussen toch verschillen te zien. Dit betreft niet alleen het verschil in *weergave*, maar ook in *aantallen* elementen, bijvoorbeeld bij de muurtorens (afb. 2).⁴⁶ Uit de plattegronden van andere steden, waarvan wel beide bewaard zijn gebleven, blijkt dat Van Deventer bij het overzetten van de

minuutkaart naar de netkaart (dus zowel naar bij- als hoofdkaart) op zich geen zaken toevoegt: de betrouwbaarheid stond voorop. Wat een enkele maal wel voorkomt, is dat een detail weggelaten is, of vergeten. Daarom moet de minuutkaart als minstens *completer* dan de netkaarten gezien worden. Dit zal ook voor Amersfoort gegolden hebben: als een element bijvoorbeeld wel op de bijkaart, maar niet op de hoofdkaart voorkomt (of omgekeerd), zal dat ook op de minuutkaart gestaan hebben. Bij het ontbreken van elementen op bij- of hoofdkaart, mag dan ook aangenomen worden dat de minuutkaart dan minstens *alle* (zoniet meer) elementen van beide kaarten tezamen bevatte.

Van Deventers plattegrond is zo interessant, omdat daarna grote veranderingen binnen Amersfoort zullen plaatsvinden, deels door de godsdienstige omwentelingen die leidden tot de Alteratie in 1579, maar deels ook door economische veranderingen, bijvoorbeeld de tabaksfabricage. Op de kaart van Van Deventer zijn nog elementen te zien, die bij de latere kaarten al verdwenen of gewijzigd zijn, met uitzondering van de ten dele te letterlijke en deels achterhaalde navolging van Braun & Hogenberg. Enkele van deze elementen worden hieronder beschreven.

De Hellegracht en de "Helletoren"

De Hellegracht komt nog wel voor op de kaart van Braun & Hogenberg (*uitgegeven* 1588; Bijlage 1, nr.2), maar al niet meer op het "eenvoudige" ontwerp van Van Alckmaar uit 1594.⁴⁷ Halbertsma omschrijft deze als een deel van "de buitensingel van de oude stadsgracht, zoals deze door Jacob van Deventer evenwijdig aan de Zuid- en Westsingel nog wordt aangegeven, zich ter hoogte van het St. Pietersgasthuis afsplitste in een ander watertje, de Hellegracht genoemd, dat achter het gasthuis om juist tegenover de Koppelpoort in het Spui stroomde."⁴⁸ *Helle* betekent in het Middelnederlands onder meer *helling*, wat ook scheepswerf kan betekenen. Indien het toponiem inderdaad naar (scheeps)helling verwijst, zou deze door een gracht omgeven zijn en verdedigd worden door een, op de bijkaart volgens het gebruikelijke symbool afgebeelde, toren. Halbertsma spreekt al (als een van de weinigen) met enige verwondering over deze toren, die "het samenvloeïngspunt van Spui en Hellegracht beheerste" en voor de aanleg van de Koppelpoort opgericht moest zijn.⁴⁹ Noch op de hoofdkaart van Van Deventer, noch op de iets latere plattegrond van Braun & Hogenberg komt deze echter voor. Ook opmerkelijk in dit verband is de oude benaming Hellevoet voor de Hellestraat,⁵⁰ waarbij voet op een dijk wijst. Dit roept de vraag op, of het gebiedje ooit door een dijk of een dam/wal omgeven was, eventueel met een verdedigende functie in samenhang met de "Helletoren".

De galg

In de 17de eeuw en later vonden de executies plaats op de Hof, waar een schavot werd opgericht, met een galg voor het ophangen, een rad voor het radbraken en een staak waar afgehakte hoofden op gestoken konden worden.⁵¹ Na executie werden lijken ter afschrikwekkende vermaning buiten de stadsmuren langs de belangrijke weg naar Amersfoort tentoongesteld, meestal tot totale verrotting of dierlijke consumptie. Daartoe was een stenen put met drie hoge pylonen opgebouwd, met daartussen ijzeren horizontale stangen waaraan de geëxecuteerden gehangen konden worden. Deze stond op de Galgenberg, mogelijk een prehistorische grafheuvel tegenover het Berghotel, op het hoogste punt van de Amersfoortse berg. Op korte afstand (richting Amersfoort) stond een houten paal met rad, mogelijk eveneens op een oude grafheuvel. Jan de Beyer heeft daarvan in 1749 een tekening gemaakt.⁵²

Op de meeste oude kaarten is daarvan niets te zien. De Galgenberg viel buiten het kaartbeeld en het schavot op de Hof werd na gebruik weer afgebroken. Het vormde geen vast element in het stadsbeeld en werd daarom niet afgebeeld. De hoofdk kaart van Van Deventer laat echter zowel de executieplaats als de tentoonstellingsplaats zien. Wat de laatste betreft, blijkt dat daartoe de Galgenberg al in gebruik was: linksonder op de hoofdk kaart, even voorbij de splitsing tussen de Utrechtseweg en de (tegenwoordig zo genoemde) Vondellaan, is een enkelbenige galg te zien. Verrassender is de plaats van executie: deze bevond zich toen kennelijk niet op de Hof, maar *buiten* de eerste verdediging. Halverwege de Bloemendalsestraat tussen de Teut en de tweede stadsmuur, loopt een kort straatje naar het oosten. Aan het eind daarvan staat op de bijkaart het symbool voor een dubbelbenige galg, zoals deze op meer stadsplattegronden van Van Deventer voorkomt: twee verticale palen waartussen een horizontale balk, met daaraan een (zeer schetsmatig weergegeven) gehangene. Een goede vergelijking vormt *Rhenen*, waarvan zowel de minuutkaart als de bij- en hoofdk kaart bewaard zijn gebleven.⁵³ Op alle drie komt een, met die van de Amersfoortse bijkaart vergelijkbare, galg voor, even ten westen van de stadsmuur. Wat verder naar het westen, langs de weg naar Amerongen, staat op de minuut- en de hoofdk kaart de tentoonstellingsplaats, niet zoals bij Amersfoort bestaande uit een enkelbenige galg, maar uit drie raderen. De situatie bij Rhenen is dus kennelijk: een executieplaats even buiten de stadsmuur en een tentoonstellingsplaats verder weg (vanwege de stank en een te "opdringerige" constante confrontatie?), langs een belangrijke verbindingsroute. Kennelijk toont de Amersfoortse plattegrond een vergelijkbare situatie en bestond de executieplaats langs de Bloemendalsestraat al vóór de aanleg

van de tweede verdediging. Misschien deed deze aanvankelijk tevens dienst als tentoonstellingsplaats en liet men de lijken in die tijd na de terechtstelling nog enige tijd hangen. De plek was daarvoor ideaal: op de naar het boze Gelderland gerichte flank van het hoog gelegen oude gehucht Bloemendal. Mogelijk is pas na Van Deventer de executieplaats naar de Hof verplaatst, waar een groter publiek te verwachten was. Het paadje van de Bloemendalsestraat naar de galg is echter nog lang zichtbaar gebleven en zelfs nog herkenbaar in de verkaveling en een opening in de bebouwing, niet alleen op de kadasterkaart van Slits (1824),⁵⁴ maar ook op de plattegronden van Thomkins (1846) en Van Vooren & Wagemaker (1888).⁵⁵

De bruggen over het Havik

Dat bij het overnemen van de gegevens van de minuutkaart soms details over het hoofd gezien werden, blijkt ook uit het achterwege laten van de brug over het Havik in het Muurhuizentracé op de bijkaart, die wel op de hoofdkaart staat. Ook over het Havik is een thans verdwenen brug getekend, in het verlengde van de Lavendelstraat, die toegang gaf tot het *Eindje van de Wereld*. Deze brug is ook nog te zien op de plattegronden van Braun & Hogenberg, Blaeu en Janssonius/De Wit, in de laatste twee gevallen als een smalle brug met houten wegdek.

De Appelmarkt

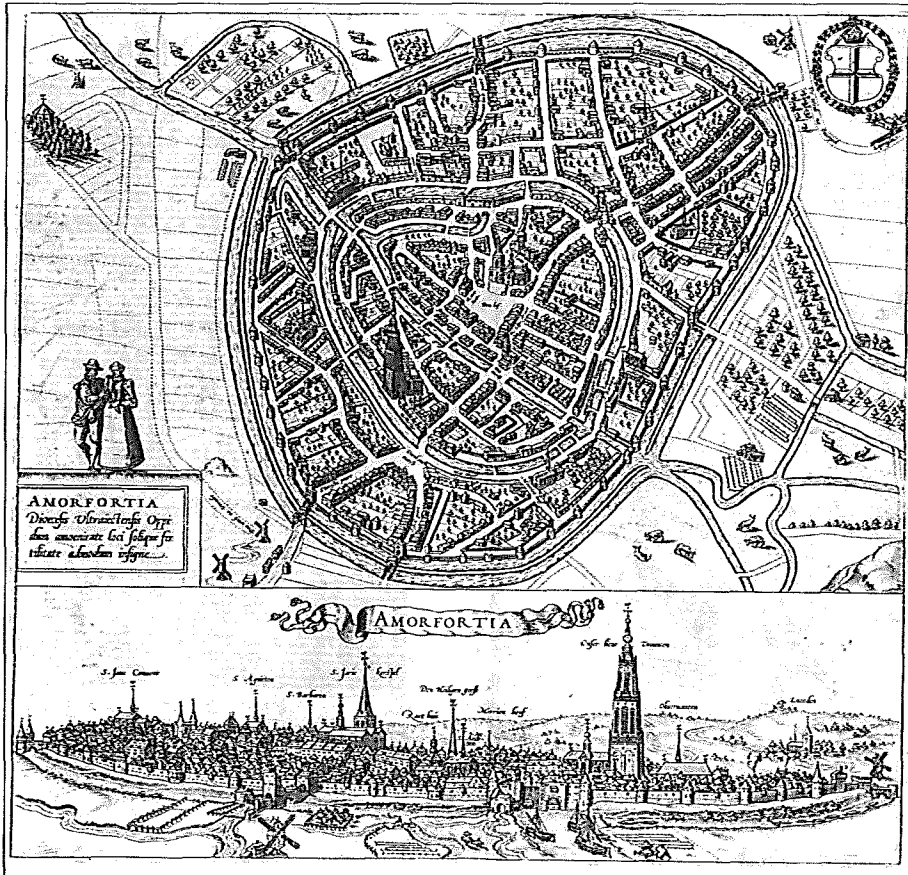
Kennelijk is de Appelmarkt pas vrij laat aangelegd. Op de hoofdkaart toont Van Deventer ter plaatse een driehoekige bebouwing, omgeven door de Papenhofstede in het zuidwesten en straten in het verlengde van de huidige Kerkstraat en de langs de noordzijde van de Appelmarkt. Ook bij Braun & Hogenberg is de Appelmarkt nog bebouwd, maar bij Blaeu en Janssonius/De Wit is de Appelmarkt al als plein weergegeven.

De Krommestraat

Krom is de Krommestraat tegenwoordig niet echt. Volgens Van Deventer, maar ook volgens Braun & Hogenberg en Janssonius/De Wit bevond zich aan het noordeinde een huizenblok dwars op de straat, parallel aan het Havik. Daarmee was het tracé van de Krommestraat ter plaatse ook werkelijk krom. Bij Blaeu is het huizenblok afgebroken en vervangen door een brug over het Havik in het verlengde van de Krommestraat.⁵⁶

De plattegrond van Braun & Hogenberg

Deze plattegrond (afb. 3; Bijlage 1, nr.2) is door Braun & Hogenberg voor het eerst in 1588 gepubliceerd als *blad 15* in *deel IV* van een verzameling

Afb. 3 Braun & Hogenberg; plattegrond en stadsgesicht (naar exemplaar Museum Flehite).

stadsplattegronden, de *Civitas orbis terrarum*. Aan de plattegrond is aan de onderzijde een stadsgesicht toegevoegd, dat door sommige auteurs ook wel *het prospect* genoemd wordt. Tot 1617 zou nog zes keer een nieuwe uitgave verschijnen. Na het overlijden van Braun in 1622, zette Abraham Hogenberg, zoon van de al eerder overleden Frans Hogenberg, de druk van de plattegronden nog tot 1653 voort.

Van de plattegronden, inclusief die van Amersfoort, werden ook losse bladen uitgegeven. Op de eerste uitgave is de plattegrond voorzien van een eenvoudig stadswapen, terwijl later (op dezelfde drukplaat) een kroon en bladerkrans toegevoegd werden. Verder heeft Abraham Hogenberg in de latere edities de geschiedkundige beschrijving op de achterzijde geactualiseerd (tot 1629), door toevoeging van een extra tekstalinea.

De makers van de plattegrond van Braun & Hogenberg

Uit beschrijving op achterkant van de oudste editie, blijkt dat de kaart in opdracht van abt Michael ab Isselt is vervaardigd door Gijsbert Cloeting. Deze opdracht is interessant genoeg om hier weer te geven:

Michael van Isselt, aan zijn neef Hendrik van Westrenen.

Aan mij is onlangs overhandigd door de heer Gerard Stempel afkomstig uit Gouda een mathematische schetskaart van onze stad Amersfoort, die echter leeg is en zonder enig gebouw, maar vakbekwaam geconstrueerd. Hij, die het mij overhandigde, verzocht mij echter er zorg voor te dragen dat zowel de particuliere als publieke gebouwen zouden worden ingevoegd en dat ik een korte beschrijving zou toevoegen. En ziedaar ik heb beide volbracht: het laatst genoemde is het werk van de Eerwaarde en geleerde Heer Jacob van Hees, bekwaam kenner van de oudheden van zijn vaderstad, het eerstgenoemde is met behulp van de voortreffelijke burger Gijsbert Cloeting tot stand gekomen. Hoe dit ook zij, ik heb het graag aan U, Van Westrenen, die ik veel verschuldigd ben opgedragen. Houdt mij zoals gewoonlijk in Uw gedachten.⁵⁷

De beschrijver van de kaart is de notaris en priester Jacob van Hees (Jacobus Hezius) en de tekenaar van de details in de kaart Gijsbert Cloeting (Ghisbertus Cloetingus). Simon-Forster & Brongers nemen aan dat ook het prospect van de hand van de tekenaar van de plattegrond geweest moet zijn. Het was tot nu toe echter niet bekend wie Cloeting was. Dit is inmiddels uitgezocht: Gijsbert Hendriksz. Cluetinck (ca. 1528/29-1608) bekleedde belangrijke posities, o.a. als regent van het Sint-Pietersgasthuis en raad van Amersfoort. Door zijn contrareformatorische gezindheid, bekleedde hij na de Alteratie van 1579 geen magistraatsfuncties meer.⁵⁸ Zijn relatie tot de plattegrond van Braun & Hogenberg ligt met name in zijn beroep: goudsmid. Voor het maken van hun ontwerpen, moesten edelsmeden kunnen tekenen. Bovendien werden gouden en zilveren objecten vaak voorzien van gegraveerde voorstellingen en teksten. De oorsprong van de prentkunst, althans die van gravures en etsen, wordt vaak gezien als een ontwikkeling vanuit het edelsmeedwerk.

Visser vermeldt dat Van Deventers plattegronden, waaronder die van Amersfoort, als voorbeeld dienden voor door Braun & Hogenberg uitgegeven stadsplattegronden.⁵⁹ Hovy stelt dat de kaart vervaardigd is "op basis van een *schetskaart*(!), die vrijwel zeker een kopie was van het bij de plattegrond te Madrid bewaarde karton van Jacob van Deventer."⁶⁰ Dat verklaart voor hem de geografische nauwkeurigheid, terwijl men de details, die vermoedelijk in Keulen zijn getekend "met grote voorzichtigheid moet benaderen." Omdat volgens hem de Oude Eem aanzienlijk

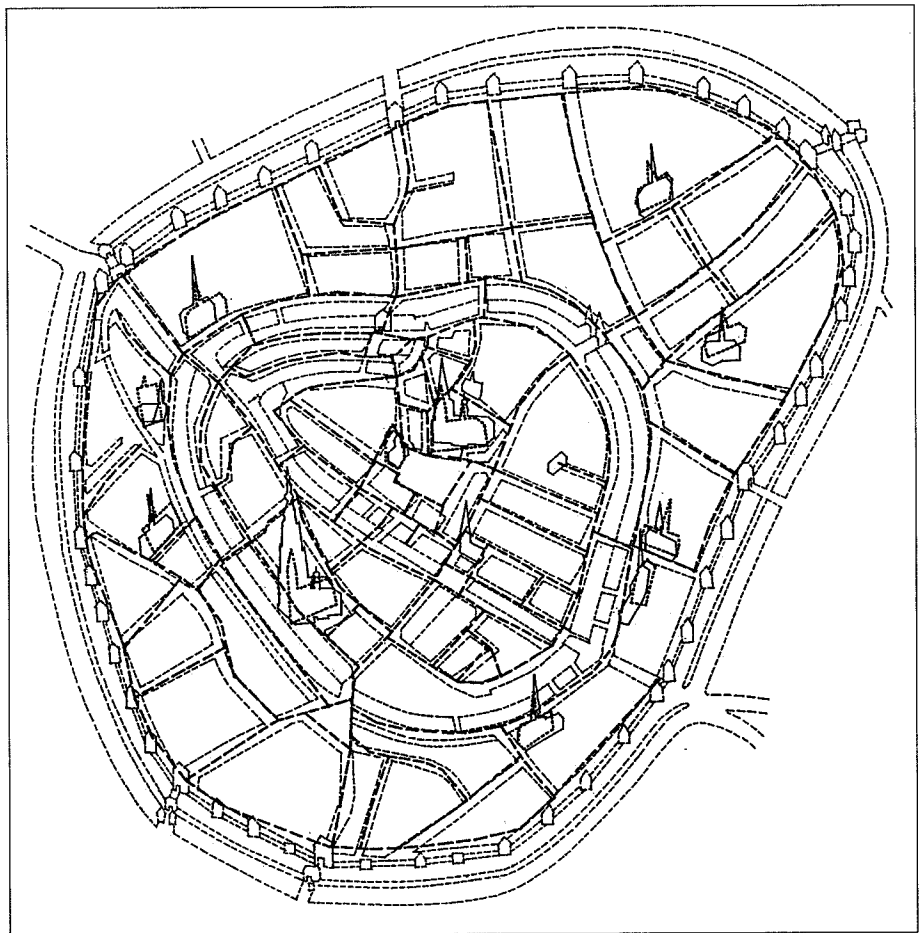
ingekort is, vindt hij "dat er rijkelijk op los werd gefantaseerd." Hovy stelt dus nadrukkelijk dat niet de netkaart als voorbeeld voor de Braun & Hogenberg diende. Ook Simon-Forster & Brongers zien in de opdracht van abt Michael ab Isselt een ondersteuning voor de mening dat de plattegrond een relatie heeft tot die van Van Deventer, omdat de "mathematische schetskaart [...] leeg en zonder enig gebouw" de schetskaart(!) van Van Deventer moet zijn.⁶¹ Vanwege de dreigende oorlog, was Van Deventer namelijk in 1572 met zijn tekeningen naar Keulen vertrokken. Omdat Philips al geruime tijd verzuimd had te betalen, voelde Van Deventer zich mogelijk niet meer aan het kopieerverbod gebonden.⁶² In 1579 vluchtte (de contrareformatorische) priester Michael ab Isselt als gevolg van de Alteratie naar Keulen, waar hij met Frans Hogenberg bevriend raakte. De ook in de tekst genoemde Gerard Stempel was een zoon van de kaarttekenaar en graveur J. Stempel, die ook in 1572, vanuit Gouda, naar Keulen vluchtte. Dus alle lijnen komen in Keulen tezamen, zo stellen althans Simon-Forster & Brongers.⁶³ Dat bij hun veronderstelling vraagtekens gesteld kunnen worden, blijkt uit onderstaande tabel.

1558-1572		Van Deventer tekent zijn kaarten
1572	Keulen	Van Deventer vertrekt vanwege oorlogsdreiging naar Keulen
1572	Keulen	Gerard Stempel, zoon van kaarttekenaar en graveur J. Stempel vlucht van Gouda naar Keulen
1572	Keulen	Eerste druk 1e deel <i>Civitates orbis terrarum</i> door Braun & Hogenberg
1575	Keulen	Van Deventer overlijdt in Keulen
1575	Keulen	Enige maanden na het overlijden van Van Deventer, worden de plattegronden in Brussel overhandigd aan de Spaanse autoriteiten
1579	Keulen	Michael ab Isselt vlucht na de Alteratie naar Keulen en raakt bevriend met Hogenberg
1588	Keulen	Eerste uitgave van de plattegrond van Amersfoort in het 4e deel <i>Civitates orbis terrarum</i> door Braun & Hogenberg

Pas in 1579 komt Michael ab Isselt in Keulen aan en raakt vervolgens bevriend met Hogenberg. Het is aannemelijk dat dan pas zijn betrokkenheid bij de plattegrond van Amersfoort aanvangt. De netkaarten (dus met hoofd- en bijkaarten) waren echter al in 1575 naar Brussel vertrokken. De basis voor de Amersfoortse plattegrond van Braun & Hogenberg kan dan alleen de minuutkaart geweest zijn; helemaal "leeg en

zonder enig gebouw” was deze weliswaar niet, maar wél ”vakbekwaam geconstrueerd”. Bij projectie van Van Deventers ”meetkundig stramien”⁶⁴ over de plattegrond van Braun & Hogenberg blijken deze zo goed overeen te komen, dat de relatie tussen beide ontegenzeggelijk is (zie afb. 4). De schaal van de plattegrond van Braun & Hogenberg is exact twee maal zo groot.⁶⁵

Met betrekking tot de leegheid moet aangenomen worden dat de schetsmatigheid van de minuutkaart door Michael ab Isselt kennelijk niet beschouwd werd als een echte invulling. Toch zijn bepaalde kenmerken

Afb. 4 Vergelijking tussen Braun & Hogenberg en Van Deventer. Vetgedrukt het wegstramien van Van Deventer en de gebouwen op de hoofdkaart, dingedrukt de gebouwen op de plattegrond van Braun & Hogenberg (tekening auteur).

van Van Deventer overgenomen, zoals ronde torens zonder onderscheid tussen torens en arkeltorens. Enige "eigenheid" is daarbij wel te zien, bijvoorbeeld de torens bij de Utrechtse Poort en de Slijkpoort, waarvan de bovenzijde kapotgeschoten is. De vraag rijst daarbij of dit een interpretatie is van de iets kleiner afgebeelde torens ter plaatse van de arkeltorens bij Van Deventer. Of weerspiegelt dit een reële situatie: kapotgeschoten torens als gevolg van de belegering van 1579, gepaard gaand met (afgeslagen) stormaanvallen.⁶⁶ Dit laatste lijkt echter onwaarschijnlijk, omdat een dergelijk realisme ook tot een onderscheid tussen arkeltorens en muurtorens geleid zou hebben.

Duidelijk is in ieder geval dat een deel van de stadsplattegronden die door Braun & Hogenberg zijn uitgegeven, op die van Van Deventer gebaseerd zijn (inclusief die van Amersfoort), maar dat de invulling daarvan origineel werk kon zijn. Dat blijkt ook uit de rol van Van Isselt bij de totstandkoming van de kaart en de inschakeling van Cloeting als tekenaar. Het gevolg van deze "originele invullingen" was wel dat de kwaliteit van de kaarten, ook in eenzelfde band uitgegeven, zeer sterk kon verschillen, zowel esthetisch als topografisch. Het is hier niet de bedoeling alle door Braun & Hogenberg uitgegeven kaarten te vergelijken, maar een duidelijk voorbeeld is de plattegrond van Zwolle, met fraai getekende en herkenbare panden, ten opzichte van de bijna amateuristisch weergave van de gebouwen op de plattegrond van Amersfoort. Wat wel sterk overeenkomt en mogelijk door dezelfde gespecialiseerde (tekst)graveur aangebracht, zijn de fraai gecalligrafeerde bijschriften op de plattegronden van Zwolle en Amersfoort.

Het stadsgezicht

Het stadsgezicht onder de plattegrond, toont globaal de noordwestelijke helft van de stadsmuur tussen de Kamppoort en de Utrechtse Poort.⁶⁷ Hovy vermeldt dat de meeste stadsgezichten van Amersfoort vanaf de Berg getekend zijn, bij Braun & Hogenberg echter vanuit "het vlakke noorden", hoewel zich daar geen (hoog) punt bevindt, vanwaar de stad zo gezien kan worden.⁶⁸ Het is overigens het oudste stadsgezicht van Amersfoort. Verrassend is, dat op het stadsgezicht – in tegenstelling tot de stadsplattegrond – wél onderscheid gemaakt wordt tussen muurtorens en arkeltorens. Opmerkelijk is verder, dat de Koningspoort (in het verlengde van de Coninckstraat) hier al als poort wordt afgebeeld, terwijl beide kaarten van Van Deventer en de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg zelf deze (nog) als *toren* afbeelden. Ook opmerkelijk is dat de muurtoren rechts van de Bloemendalse Binnenpoort op de plattegrond *rond* weergegeven wordt, maar op het stadsgezicht *vierkant*, conform Slits

(II). Verder is een verschil tussen beide dat op de plattegrond de beide stadsgrachten open zijn, als bij Van Deventer, terwijl op het stadsgezicht de binnenste gracht al dichtgeworpen is.⁶⁹

Verder valt het – weliswaar geringe – verschil tussen namen op, die op het prospect met een J beginnen (*Sint Jan* en *Sint Joris*), maar op de plattegrond met een I geschreven worden (*Sint Ian* en *Sint Ioris*),⁷⁰ terwijl het aannemelijk is dat alle namen door dezelfde, waarschijnlijk vooral in letters gespecialiseerde, graveur aangebracht zijn. De voorstellingen werden door een andere, niet al te begenadigde, kunstenaar gegraveerd. Waarschijnlijk zijn voor de plattegrond en het prospect twee aparte tekeningen als voorbeeld gebruikt (een matige voor de plattegrond en een duidelijk betere voor het stadsgezicht), elk met eigen bijschriften. De lettergraveur heeft deze kennelijk klakkeloos overgenomen. Een andere opmerkelijk bijschrift is *Wers Liuses*, direct naast het Sint-Nicolaasweeshuis, op de hoek van de *Sint-Agathastraat* en *Achter het Oude Weeshuis*. De lettergraveur heeft kennelijk moeite gehad met de ontcijfering van het (ongetwijfeld) handgeschreven *Weeshuis* op het getekende voorbeeld. De conclusie kan dus zijn dat een gespecialiseerde lettergraveur de teksten op de koperplaten van de plattegronden aanbracht en dat deze geen "Nederlander" was, gezien zijn vreemde interpretatie van het toponiem *Weeshuis*.

De conclusie van het bovenstaande is dat de *plattegrond* vrij kritiekloos de *topografie* en de weergave van de verdediging van Van Deventer volgt; een deel van de individuele gebouwen lijkt echter wel de realiteit weer te geven. Actueler dan de plattegrond is echter het *stadsgezicht*, met arkeltorens, correct weergegeven muurtorens en poorten en een ter plaatse inmiddels gedempte binnenste verdedigingsgracht.

De ontwerpen van Adriaen van Alckmaar

In 1594 maakte Adriaen van Alckmaar twee ontwerpen voor een modernisering van de tweede verdediging. Het eenvoudigste ontwerp (Bijlage 1, nr.3), gedagtekend op 25-09-1594, voorzag in de aanleg van drie bastions: rond de Bloemendalsche Buitenpoort, rond de Kamper Buitenpoort en (ter plaatse van) het Davidsbolwerk. Deze bastions waren vijfhoekig van vorm, uitspringend vanuit en verbonden met de stadsmuur. De Utrechtse Poort en de Slijkpoort zouden voorzien moeten worden van bastions met een meer rechthoekige vorm. Voor een deel van de torens zouden kleine vijfhoekige bastions moeten komen. Het tweede ontwerp, eveneens uit 1594 (maar niet gedagtekend; Bijlage 1, nr.4), was veel ingrijpender. Het voorzag in vijf bastions en bij een groot deel van de muur naar voren geschoven muurfronten, verbonden met en parallel aan de stadsmuur.

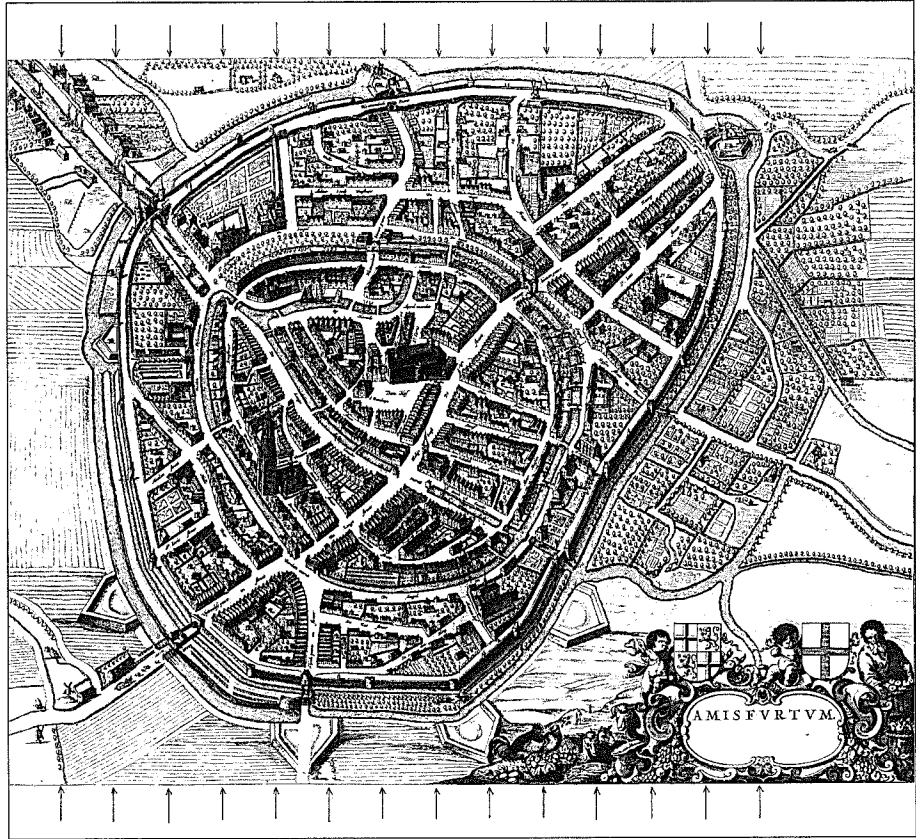
Volgens Renaud & Van der Mark⁷¹ werd het minst ingrijpende en goedkoopste ontwerp door de stad uitgevoerd, maar over een lange periode en met tussentijdse aanpassingen.⁷²

Van Alckmaars ontwerpplattegronden zijn van groot belang, maar vooral voor de studie naar de ontwikkeling van de verdediging. Zo zijn op het "eenvoudige" ontwerp de infrastructuur binnen de verdediging en (water)wegen daarbuiten schematisch en onnauwkeurig aangegeven, op het "uitgebreide" ontwerp ontbreken deze zelf vrijwel geheel. Van Alckmaars tekeningen worden in de literatuur over Amersfoort dan ook uitsluitend gezien als *ontwerp*, nooit als *topografische* informatiebron. Opmerkelijk is echter de grote nauwkeurigheid van de positie van de bestaande en ook binnen het ontwerp te handhaven torens en poorten. Deze zijn zelfs gedetailleerder en correcter aangegeven dan bij Van Deventer en kunnen zelfs een vergelijking doorstaan met de kadasterkaart van Slits uit 1824 (infra). Voor de studie van de tweede verdediging is vooral het eenvoudige ontwerp van zeer groot belang, samen met de latere (deel)ontwerpen.⁷³

Blaeu versus Janssonius/De Wit: een vergelijking

De enige echte stadsplattegronden uit de 17de eeuw zijn die van Blaeu en Janssonius/De Wit.⁷⁴ Blaeus plattegrond verscheen voor het eerst in 1647, in de stedenatlas *Het Toonneel Der Steden Van De Vereenighde Nederlanden Met Hare Beschrijvingen* (afb. 5; Bijlage 1, nr.10). De plattegrond van Janssonius/De Wit is voor het eerst uitgegeven door Joannes Janssonius van Waesberge in 1657, in de Latijnse versie *Theatrum Urbium Celebriorum totius Belgii sive Germaniae Inferioris* en in 1682 in de Nederlandstalige versie *Toneel der Vermaarste Koop-steden en Handelsplaatsen van de gehele Wereld* (afb. 6; Bijlage 1, nr.11). De plattegrond is door Frans de Wit in 1694 van Janssonius gekocht en in 1698 en 1706 heruitgegeven in *Theatrum Ichnographicum omnium urbium et praecipuorum oppidorum Belgicarum XVII Provinciarum per accurate delineatarum*. Bij de laatste uitgave zijn schaal en kompasroos toegevoegd.

Hovy vindt dat de plattegrond van Blaeu weliswaar niet tot de slechtste behoort, maar de "cartografische nauwkeurigheid is geringer dan die bij Van Deventer en Braun & Hogenberg, waarop zij overigens voor een belangrijk deel steunt."⁷⁵ Ook Simon-Forster & Brongers vinden dat Blaeu topografisch op een lager peil staat dan Braun & Hogenberg, de mening van Van 't Hoff citerend, dat "Blaeu de kaart van Braun en Hogenberg door een ons onbekende heeft laten overtekenen en bijwerken."⁷⁶ Blaeu zou, evenmin als Janssonius, uit geweest zijn op wetenschappelijk verantwoorde resultaten, maar op mooie kaarten met fraaie versieringen. Ze

Afb. 5 De plattegrond van Blaeu (naar exemplaar Museum Flehite).

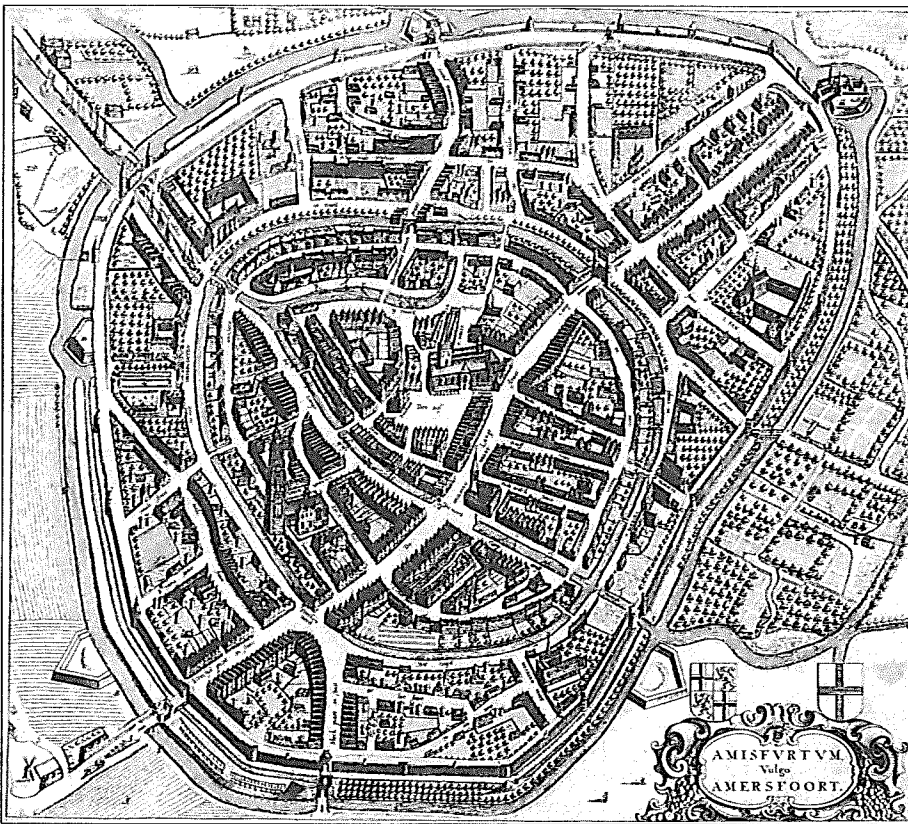
stellen dat de uitgave van Blaeu "geen mijlpaal in de geschiedenis der kartografie, wel een monument van uitgeversdurf, van druk-, graveer- en bindkunst" betreft⁷⁷ en dat Blaeu "op enigerlei wijze met behulp van correspondenten het kaartbeeld aangepast [had] aan de nieuwste ontwikkelingen in de stad. Het tussen 1630 en 1640 ontstane Zand,⁷⁸ een gedempt stuk singel" is al als een met bomen beplante weg weergegeven, evenals de inmiddels gesloten bebouwing langs de Grote Koppel.

Simon-Forster & Brongers beschouwen de stadsplattegrond van Janssonius wél als een "kartografisch dieptepunt."⁷⁹ Ondanks de uitgave acht jaar later dan Blaeu geeft hij volgens hen de toestand van vóór 1631 weer, toen het Zand nog niet gedempt was en aan de oostoever van de Eem minder huizen stonden. De plattegrond van Janssonius zou een navolging zijn van de kaart van Blaeu, waarbij bepaalde gedeelten (als het gedempte

Zand) weer "teruggebacht" zouden zijn naar de oude situatie. Daarbij zou dan gebruik gemaakt zijn van de kaart van Braun & Hogenberg, waarvan Janssonius in 1653 de koperplaten gekocht had.⁸⁰ Het waarom daarvan blijft echter een raadsel.

Hoewel dus de meeste auteurs de plattegrond van Janssonius/De Wit als kwalitatief minder beschouwen en "ouderwets" dan die van Blaeu, is het onderscheid tussen beide plattegronden toch niet altijd duidelijk geweest. Opmerkelijk is dat soms uitsneden van Janssonius' plattegrond gebruikt worden als afkomstig van de kaart van Blaeu.⁸¹ Het is daarom interessant om beide plattegronden wat nauwkeuriger te bekijken en te vergelijken.

Hoewel de schaal van de plattegrond van Janssonius groter is dan die van Blaeu,⁸² vertonen beide grote overeenkomsten, zelfs in triviale details als het aantal en de plaatsing van bomen. Ook bij een projectie van beide

Afb. 6 De plattegrond van Janssonius/De Wit (naar exemplaar Museum Flehite)

kaarten over elkaar heen, blijft de overeenkomst groot. Feitelijk vormt het Zand het enige opvallende topografische verschil: nog open bij Janssonius, gedempt bij Blaeu. Bevreemdend blijft het dat de jongere plattegrond van Janssonius een oudere situatie weer zou geven: een dergelijke historische nostalgie is voor die tijd volstrekt onwaarschijnlijk.

Maar is de kaart van Blaeu ouder? Qua datering wel, hoewel maar acht jaar. Bovendien is het verschil in datering er een van het jaar van *uitgave* en niet van het voorbereiden of tekenen/graveren van de plattegronden. Dergelijke kaartenboeken vergden een lange voorbereidingstijd en de plattegronden werden op allerlei manieren en uit allerlei bronnen verworven of zelfs geplagieerd, een toen nog niet verboden activiteit. De overeenkomsten tussen de plattegronden is echter dusdanig groot, dat de relatie ontegenzeggelijk is. Enige merkwaardigheden zijn daarbij wel te constateren.

De kwaliteit

Hierboven is al aangehaald dat de meeste auteurs Janssonius als "minder" zien, maar is dat zo? Ondanks het formaatverschil lijken de plattegronden tot in details op elkaar en bleken meerdere auteurs de kaarten niet eens van elkaar te onderscheiden. Qua tekenstijl is de plattegrond van Janssonius zelfs superieur, hoewel iets "maniëristisch" door de wat langgerekte weergave van de gebouwen. Deze zijn echter wel veel individualistischer, zo niet realistischer afgebeeld dan bij Blaeu, die de huizen veel eenvormiger en wat dor afbeeldt. Daarbij maakt Blaeu zelfs fouten: het zuidportaal van de Sint-Joriskerk is weergegeven als gekanteelde verdedigingstoren, de Plompetoren als een eveneens ronde toren met omgang. Bij Janssonius zijn deze correct afgebeeld, maar misschien wat ongelukkig geschaduw. Als de plattegrond van Blaeu naar die van Janssonius gemaakt zou zijn, zou een vergissing begrijpelijk zijn. Op grond van de weergave lijkt daarom eerder sprake van een nabootsing van Janssonius/De Wit door Blaeu, dan andersom.

Zand of niet?

De aanname dat de tekenaar van de plattegrond van Janssonius bij het nabootsen van Blaeu voor de "oude" situatie van het Zand terug moest grijpen op Braun & Hogenberg is niet correct. De koperplaten waarmee de plattegronden van Blaeu en van Janssonius werden gedrukt, zijn beide gemanipuleerd.

De afbeelding van Janssonius/De Wit is bijvoorbeeld aanvankelijk groter geweest. Op de koperplaat is een nieuw kader aangebracht, waarna de buiten deze rand vallende onderdelen weggepolijst zijn. Dit is niet

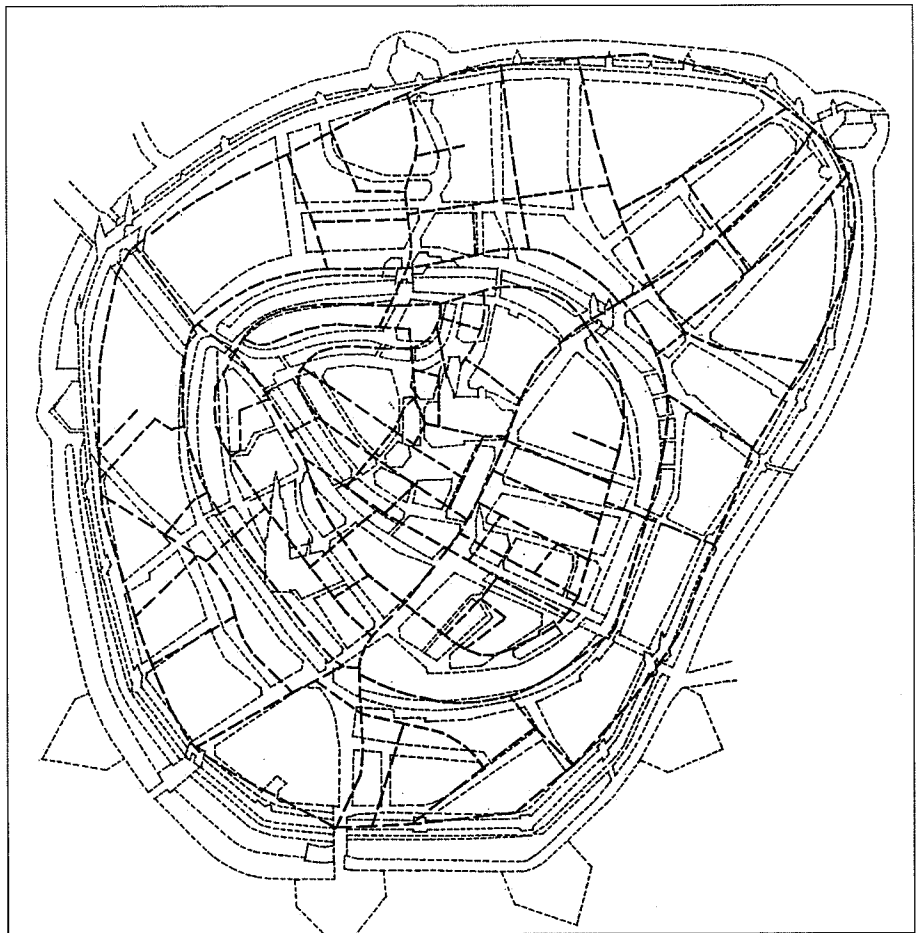
helemaal gelukt, want (vooral) buiten de bovenrand, zijn nog restanten van bomen en de overzijde van de daar deels buiten het kader vallende verdedigingsgracht te zien.⁸³ Verrassender echter zijn de veranderingen die aangebracht zijn op de koperplaat van Blaeus plattegrond; ook daar was het Zand aanvankelijk een open singelgracht. Deze is op de koperplaat weggepolijst, waarbij men de weerspiegeling in het grachtwater van de gebouwen direct linksboven de Bloemendalse Binnenpoort niet verwijderd heeft. Verder heeft men ter plaatse van de verwijderde gracht *achteraf* de in 1635 geplante bomen bijgetekend, maar in een geheel andere, wat knulliger stijl dan de andere (eenvormig weergegeven) bomen. Ook is het dwars op het noordeinde van de Krommestraat staande huizenblok door Blaeu verwijderd en een brug toegevoegd in het verlengde van de Krommestraat over het Havik. Ook dit is vrij knullig gedaan, want de noordzijde van de brug lijkt onder de kade van het Havik te verdwijnen. Wat verder ook ingrijpend gewijzigd is, is het bouwblok van het Sint-Aagtenklooster. De bij Janssonius weergegeven boomgaard werd vervangen door een grote formele tuin en enkele bomen, net zo knullig getekend als die op het Zand. Verder is het Pisstraatje rechtgetrokken en een smalle strook van het bouwblok ten oosten daarvan licht gewijzigd. Zelfs op de aarden wal tegen de stadsmuur is een wijziging aangebracht: een bijna onder de bovenkant van de stadsmuur verdwijnende poort dwars op de verdediging.

Het voorbeeld

Wat is het voorbeeld geweest voor beide plattegronden? Vermeld was al dat Janssonius in het bezit gekomen was van de drukplaten van Braun & Hogenberg. Wat doet Janssonius daarmee, als hij deze niet opnieuw uitgeeft? Geconstateerd kon al worden dat Blaeu niet per se het voorbeeld voor Janssonius geweest hoeft te zijn, maar dat wel een nauwe relatie tussen beide plattegronden aantoonbaar is. Zijn er meer directe relaties aanwijsbaar tussen Janssonius en Braun & Hogenberg, anders dan het bezit van de koperplaten?

Het is onwaarschijnlijk dat Blaeu of Janssonius nog kennis genomen hebben van de minuutkaarten van Van Deventer, maar in het geval van Amersfoort was de kaart van Braun & Hogenberg in ieder geval bekend. Hij werd zelfs nog tot 1653 uitgegeven. De koperplaat kan in ieder geval geen rol gespeeld hebben bij de plattegrond van Blaeu, gezien het jaar van verkoop daarvan (uitgave Blaeu 1649, verkoop koperplaat Braun & Hogenberg 1653). Wel kan een afdruk van de plattegrond van Braun & Hogenberg een rol gespeeld hebben. Bij een projectie van het stramien van Braun & Hogenberg over de plattegrond van Blaeu (zie afb. 7), wordt

direct duidelijk hoe weinig beide overeenkomen. Hetzelfde geldt voor de plattegrond van Janssonius, waarmee Blaeu juist wel sterk overeenkomt. Toch heeft de maker van de kaart van Blaeu zich veel moeite getroost het (onbekende) voorbeeld nauwkeurig over te nemen. Daarvan getuigen de restanten van een raster van verticale lijnen, dat op de koperplaat van Blaeu was aangebracht (zichtbaar tussen de aan de kaart van Blaeu toegevoegde pijlen op afb. 5). Bij zoveel moeite was een nauwkeuriger overname van Braun & Hogenberg geen probleem geweest. Bij Janssonius ontbreken dergelijke aanwijzingen, maar als deze plattegrond als

Afb. 7 Vergelijking tussen Blaeu en Braun & Hogenberg. Vetgedrukt het (gereconstrueerde) wegstramien van Braun & Hogenberg, dingedrukt de elementen op de plattegrond van Blaeu (tekening auteur).

voorbeeld voor Blaeu gediend zou hebben, moet dit vóór de aankoop van de koperplaat van Braun & Hogenberg plaats gevonden hebben. Waarvoor zou een aankoop van de koperplaat achteraf gediend hebben? Misschien het uit de markt nemen van een concurrent van de eigen plattegrond?

Dat de plattegrond van Braun & Hogenberg een rol gespeeld heeft bij de latere plattegronden lijkt zeker. Het was het enige voorbeeld dat (nog steeds) op de markt verkrijgbaar was. Maar voor welke plattegrond speelde het een rol? In ieder geval is sprake van een wat "vrije" overname en dat zal niet Blaeu geweest zijn, gezien het op zorgvuldigheid wijzende lijnraster. Dat Janssonius de kopieerder van de kaart geweest moet zijn, blijkt uit een geheel andere aanwijzing: de spelling van de toponiemen (zie Bijlage 2). Die van Janssonius komt direct met Braun & Hogenberg overeen, terwijl de spelling van de toponiemen bij Blaeu "moderner" aandoet (bijvoorbeeld de vervanging van de C door een K).

De conclusie kan zijn dat Janssonius (of zijn cartografische medewerker) voor de plattegrond van Amersfoort uitgegaan is van een afdruk van die van Braun & Hogenberg. Daarvan zijn ook de toponiemen overgenomen, aangevuld met nog ontbrekende. De koperplaat (of het handgetekende voorbeeld) kan al enige tijd voor de datum van uitgave klaar geweest zijn. Enkele jaren na de eerste uitgave, heeft Janssonius de hand kunnen leggen op de koperplaat van Braun & Hogenberg, daarmee een concurrent van de markt verwijderend (een vroege poging tot het verkrijgen van een monopoliepositie). Blaeu heeft echter toch kans gezien een exemplaar van Janssonius' kaart te verkrijgen en dit moet een afdruk geweest zijn, mogelijk een losbladige uitgave, voordat de plattegrond in een atlas gepubliceerd werd.

Voor de topografie van beide plattegronden vertoont een zeer grote overeenkomst; schaal, tekenstijl, nauwkeurigheid en spelling verschillen echter. Met uitzondering van één wat merkwaardig detail: de cartouches (zie afb. 8). De overeenkomst daartussen is opvallend, hoewel ook sprake is van enkele verschillen: het cartouche van Blaeu is voorzien van putti, een oude man met manden appels, wat schapen en een wat andere schaduwwerking. De overeenkomst wordt pas echt verbazingwekkend, als men het cartouche van Blaeu ontdoet van de toevoegingen en spiegelt: de schaduwwerking komt overeen, de graveerstijl is vrijwel exact gelijk en zelfs de grootte is gelijk, ondanks de afwijkende schaal van de plattegronden zelf. Het is alsof beide cartouches door dezelfde graveur aangebracht zijn. Toch is het cartouche van Blaeu wat vloeiender en bekwaamer uitgevoerd. Kunnen beide naar hetzelfde voorbeeld gestoken zijn? Zou dat

Afb. 8 *Vergelijking tussen de cartouches van Blaeu en Janssonius/De Wit.*

het geval geweest zijn, dan was het ene cartouche niet het spiegelbeeld van het andere, maar waren beide het(zelfde) spiegelbeeld van het voorbeeld. De ene cartouche kan dus het voorbeeld geweest zijn voor het andere, maar onduidelijk blijft welke. Een afdruk is altijd het spiegelbeeld van de afbeelding op de koperplaat. Bij het letterlijk kopiëren van het cartouche, zouden ook de tekst en de wapens boven het cartouche spiegelbeeldig afgedrukt worden en dat is niet het

geval. Mogelijk vormt de plaatsing van de tekst een aanwijzing. Bij de plattegrond van Blaeu staat de naam *AMISFVRTVM* merkwaardig hoog in het tekstveld. De naam is exact hetzelfde gepositioneerd als die bij Janssonius, maar daar verklaren de toevoegingen *Vulgo AMERSFOORT* de positie. Dit betekent dat Blaeu het cartouche van Janssonius (bekwamer) overgenomen heeft, maar alleen met inbegrip van het toponiem *AMISFVRTVM*. Dit is vrij klakkeloos gebeurd, in plaats van een wat harmonieuzer centrale plaatsing van het toponiem. Ook dit wijst op een overname (plagiaat) door Blaeu van de plattegrond van Janssonius, niet andersom.

De kadasterkaarten van Slits en zijn opvolgers

De eerste echte kadasterkaart van Slits uit 1824 (niet afgebeeld; Bijlage 1, nr.13) wordt nauwelijks genoemd in overzichten van stadsplattegronden, hoewel het de enige kadasterkaart is met het complete verloop van de stadsmuur, waarbij alleen de torens tussen Utrechtse Poort en Koppelpoort niet aangegeven zijn daar deze al in afbraak waren. De plattegrond is daarmee een uitstekende referentie voor de hierboven behandelde oudere stadsplattegronden.⁸⁴ Deze speelt echter nauwelijks een rol in overzichten van stadsplattegronden en is helaas ook niet verwerkt in de Amersfoortse Stedenatlas.⁸⁵ Wel is dit het geval met de kadasterkaart uit 1828 (Bijlage 1, nr.14), waar het verloop van het bovenvermelde deel van de verdediging tussen Utrechtse Poort en Koppelpoort gereconstrueerd is, maar op niet geheel correcte wijze.

Alleen Halbertsma onderkent het grote belang van de kadasterkaart uit 1824. Hij omschrijft deze op een prachtige wijze als "een uiterst kostbaar document, toont aan dat de stad zich op dat ogenblik nauwelijks buiten de middeleeuwse grachtengordel had uitgebreid terwijl het gros der inwoners in huizen woonde welke vrijwel zonder uitzondering één tot vier eeuwen oud waren. Wallen en poorten, kerken en kapellen, kloosters en gestichten stonden er nog even onberoerd als in het middeleeuwse Amersfoort en maakten de stad tot één groot openluchtmuseum. Of liever tot een ideale achtergrond voor een romantische opera, want bij nader toezien groeide het gras tussen de keien, het roet in de singels en het mos in de dakgoten."⁸⁶

Hoewel geen kadasterkaart in de ware zin van het woord, is ook de kaart van Slits & Vester uit 1823 van belang. Door de nauwkeurige weergave van de omgeving van Amersfoort, vormt deze een prachtige vergelijking met de hoofdkaart van Van Deventer. Het blijkt tevens hoe ongerept stad en omgeving toen nog waren. Op deze kaart zijn ook twee latere kaarten gebaseerd (zo niet gekopieerd): de plattegronden van Thomkins uit 1846 (niet afgebeeld; Bijlage 1, nr.15) en van Van Vooren & Wagemaker uit 1888 (niet afgebeeld; Bijlage 1, nr.16)

Thomkins toont de voortschrijdende veranderingen, met name van de verdediging, die daar reeds geheel vervangen is door een plantsoen. Binnen de verdediging is verder een toename te zien van zogenaamde *kameren*, kleine arbeiderswoningen en de eerste "grootbouw" in de driehoek Sint-Andriesstraat, Kamp en de stadwal. De omgeving is echter nog vrijwel onveranderd.

Amersfoort is pas betrekkelijk laat "verrijkt" met de ingrijpende gevolgen van het transport per trein. In 1863 kreeg de Nederlandsche Centrale Spoorwegmaatschappij toestemming tot de aanleg van een

MOREL

spoorbaan tussen Utrecht en Zwolle, via Amersfoort. Het eerste station verrees op de kruising van de spoorbaan en de Oude Soesterweg en bestaat nog steeds. Op de kaart van Van Vooren & Wagemaker (Bijlage 1, nr.16) zijn de gevolgen van de aanleg van de spoorlijn voor de omgeving al ingrijpend. Het oude Amersfoort is dan definitief geschiedenis geworden. De stadsarcheologen leveren hun bijdrage aan het weer zichtbaar maken daarvan.

BIJLAGE 1

*Vroege Amersfoortse plattegronden***Toelichting**

Het onderstaande betreft geen catalogus van *alle* plattegronden van Amersfoort. Ter sprake komen alle (ons bekende) plattegronden tot 1828, aangevuld met de – in de Amersfoortse literatuur veel gebruikte – plattegronden van Thomkins (1846) en Van Vooren & Wagemaker (1888).

Bij het bepalen van de schaal is uitgegaan van een vergelijking met recente kadasterkaarten. Daarbij is de breedte van de *bebouwing* over de Langestraat, tussen Utrechtse Poort en Kamppoort en tussen Koppelpoort en Monnikendam over de Langegracht/Kortegracht als leidraad genomen. Voor het bepalen van bijvoorbeeld afmetingen van (onderdelen) van de plattegronden, het op tekenfilm overzetten van bepaalde details etc. is, gezien de kwetsbaarheid van de originelen, van maatvastе afdrucken van scans gebruik gemaakt.

Voor de afmetingen van de plattegronden is uitgegaan van de maten binnen de (eventueel aanwezige) kaders. Daarbij wordt breedte x hoogte vermeld.

1. Jacob van Deventer (ongeveer 1560)

- 1a. Netkaart (origineel)**
 Gepubliceerd door: Ongepubliceerde en ingebonden manuscriptplattegrond in de *Biblioteca Nacional* in Madrid (Manuscr. Res. 200, kaart 63). Een fotografisch nauwkeurige reproductie van alle bekende manuscriptkaarten van Van Deventer, zowel van de minuut- als van de netkaarten: C.Koeman & J.C.Visser (red): *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. Alphen a.d. Rijn, 1992 (de Amersfoortse netkaart in *Band 2. Utrecht*; zonder paginanummers).
- Schaal: 1:8000;⁸⁷ hoofd- en bijkaart hebben exact dezelfde schaal en zowel over de Langestraat-as als de Lange-/Kortegracht-as (maximale afwijking slechts ongeveer 0,4%).
- Afmetingen: Zie bij hoofd- en bijkaart.
- Behandeld bij: Simon-Forster & Brongers 1974, 8-9 en 12; Deys 1988, 154, nr.2; Brongers 1998, 271 (voor de bijkaart, *schets-kaart* genoemd, verwijst Brongers echter naar een afbeelding van Facsimile 1 [omslag *FleHITE*, zie hieronder]).
- Afgebeeld bij: Deys 1988, kleurplaat A (niet overgenomen uit Koeman & Visser 1992); Dekker 1997, 260 (deelafbeelding, overgenomen uit Koeman & Visser 1992).
- Verblijfplaats: Biblioteca Nacional Madrid; inv. nr. Manuscr. Res. 200, kaart 63.
- Opmerkingen: Bij Koeman en Visser (1992) is getracht de kaarten zo goed mogelijk fotografisch te reproduceren op ware grootte. Daar de manuscriptkaarten ingebonden en kwetsbaar zijn, konden deze niet volledig

MOREL

vlakgelegd of gescand worden. Daardoor is sprake van enige vertekening/vervorming ter plaatse van de rug van de band (witgelaten) en de aanhechting van het uitklapblad. Toch betreft dit, ondanks enige onscherpte, de meest betrouwbare en bruikbare "echte" reproductie. De (enigszins bleke) fotografische afbeelding bij Deys (1988) toont uitstekend hoe de kaart ingebonden is in de Madrileense boekband. Daarop is tevens duidelijk te zien dat de hoofdkaart aan de rechterzijde voorzien is van een (aangelijmd) uitklapblad.

Hoofdkaart

Afmetingen br. x h.: >39,9x40,9 cm⁸⁸ (door het inbinden is de breedte moeilijk te bepalen).

Afgebeeld bij: Rutte 2002, 112, afb. ⁸⁹.

Opmerkingen: De (meestal) op de hoofdkaart van de netkaarten aangebrachte schaalstokken, verdeeld in 500 *Passus quinque pedum* (passen van vijf voet), zijn alle 86-87 mm lang. Dit is een veel kleinere variatie dan die van de schaal, inhoudend een variabel verschil tussen de schaal van de (net)kaart zelf en die van de schaalstok. De maatstok van de Amersfoortse plattegrond is ongeveer 85,5 mm lang, wat een pasmaat van ongeveer 1,37 m zou inhouden en een voetmaat van ongeveer 27,4 m. Dit lijkt erg klein, omdat de Rijnlandse voet 31,39 cm lang was en de (relatief kleine) Amsterdamse voet altijd nog 28,3 cm.

Bij Simon-Forster & Brongers wordt als afmeting opgegeven 41,5x36,0 cm. De hoofdkaart wordt door hen echter de *netkaart* genoemd, de bijkaart het *carton*.

Bijkaart

Afmetingen br. x h.: 15,9x17,7 cm.

Behandeld bij: Van der Torren 1992 (zonder paginanummers).

Afgebeeld bij: Van der Torren 1992 (zonder paginanummers).

Opmerkingen: Bij Simon-Forster & Brongers wordt als afmeting opgegeven 22,5x20,0 cm. De kaart wordt daar echter de *netkaart* genoemd en de bijkaart het *carton*. Deys (1988, 154) geeft als maat 15,8x17,1 cm.

1b.

Facsimile 1

Gepubliceerd door:

Hoofdkrt. afgebeeld bij: Van Herwijnen et.al. 1982, 22.

Bijkaart afgebeeld bij: Halbertsma 1959 (omslag); Flehite 13, nr.4 (okt. 1981; omslag); Krauwer & Snieder 1994, 15.

1c.

Facsimile 2

Gepubliceerd door: J. Smulders & Co., Den Haag.

Schaal: 1:8000 (conform origineel)

Afmetingen br. x h.: 41,3x36,0 cm

Hoofdkrt. afgebeeld bij: Hovy 1986, 22; Krauwer & Snieder 1994, 18 (met overdruk van de voormalige rivierlopen en wegtracés); Mesdag & Raven 2002, 8.

Opmerking: De facsimile is ontstaan door het zo nauwkeurig mogelijk overtekenen van de plattegrond op lithosteen en niet met behulp van fotografische technieken. Daardoor wijkt de, overigens redelijk nauwkeurige, kopie in details af van het origineel. Kenmerkend is,

buiten het hieronder vermelde afwijkende formaat, het linkerbeen van de hoofdletter A in Amersfoort, die t.o.v. van het origineel wat beverig is.

Hoewel de schaal van deze facsimile conform het origineel is, wijkt het formaat (41,3x36,0 cm) af van dat van het origineel (>40x40,9 cm), met name de hoogte. Dit is het gevolg van het "aantrekkelijker" maken van het kennelijk esthetisch minder bevredigend geachte bijna vierkante formaat, iets hoger (1 cm) dan breed. Daartoe is van de bovenzijde ongeveer 5 cm afgesneden, van de rechterzijde 8 mm en van de linkerzijde 2 mm. Hierdoor vielen aan de bovenzijde tekst (*septentrio*) en maatstok buiten beeld. De tekst werd ongeveer 2,5 cm naar beneden verplaatst en de maatstok werd tegen de bovenzijde van het "nieuwe" kader geplaatst, maar nu geheel ter rechterzijde, in plaats van links van het midden. De tekst aan de rechterzijde (*oriens*) kwam enigszins in gedrang en werd 1,3 cm naar links geschoven. Van een echte kopie of facsimile is dus eigenlijk geen sprake. Des te merkwaardiger is dat juist deze facsimile, tot heden, steeds afgebeeld wordt als de plattegrond van Van Deventer (recentelijk nog bij Van de Braber).

Verblijfplaats: O.a. Collectie Museum Flehite.

2. **Braun & Hogenberg 1588**

Gepubliceerd door: Kopergravure in: Georg Braun & Frans Hogenberg, *Civitas Orbis Terrarum*, Keulen 1588 (kaart 15).

Latere edities: 1594; 1597; 1617 & 1641 (met toevoeging kroon en krans aan stadswapen).

Schaal: 1:4000 (maximale afwijking 0,7-1.6%).

Afmetingen br. x h.: 37,0x24,1 cm (zonder stadsgezicht aan onderzijde)

Behandeld bij: Simon-Forster & Brongers 1974, 9-10 en 12; Hovy 1986, 23 (het stadsgezicht apart op pagina's 23 en 25); Deys 1988, 154, nr.3; Brongers 1998, 271.

Afgebeeld bij: Hovy 1986, 24, afb. 16 (het stadsgezicht apart op pag.25, afb. 17).

Verblijfplaats: O.a collectie Museum Flehite.

Opmerkingen: De schaal (1:4000) is twee maal zo groot als die van Van Deventer. Deys (1988, 154) stelt dat de plattegrond ontworpen is door Gerardus Stempelius (Gerard Stempel), afgewerkt door Gisbertus Cloetingius ([Cluetinck] = Gijsbert Cloeting) en gegraveerd door Frans Hogenberg. Vanaf de editie van 1641 is het stadswapen voorzien van een kroon en (lauwer)krans.

3. **Adriaen van Alckmaar 1594**

(A. Geometra Alcmarianus – Adriaan Anthonisz.)

Eenvoudig ontwerp

Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript ontwerpplattegrond, gedagtekend 25-09-1594.

Schaal: 1:2700 (volgens Deys 1988, 154).

Afmetingen br. x h.: 63x49 cm (volgens Deys 1988, 154).

Behandeld bij: Renaud & Van der Mark 1959, 204-205; Deys 1988, 154, nr. 5.

Afgebeeld bij: Renaud & Van der Mark 1959, afb. 2.

Verblijfplaats: Algemeen Rijksarchief Den Haag; inv.nr. 3516.

Opmerkingen: Dit ontwerp van Van Alckmaar (A.Geometra Alcmarianus – Adriaan Anthonisz.) voorzag in de aanleg van drie bastions: rond de

Bloemendalse Buitenpoort, rond de Kamper Buitenpoort en (ter plaatse van) het Davidsbolwerk. Deze waren vijfhoekig van vorm en uitspringend vanuit/verbonden met de stadsmuur. De Utrechtse Poort en de Slijkpoort zouden voorzien moeten worden van bastions met een meer rechthoekige vorm. Voor een deel van de torens zouden kleine vijfhoekige bastions moeten komen.

Omdat de kaart uitdrukkelijk bedoeld is als ontwerp voor de modernisering van de tweede verdediging, wordt aan de stadsstructuur daarbinnen slechts weinig aandacht besteed. Weergegeven zijn alleen Kortegracht-Langegracht-Spui; Havik; Slijkstraat (Arnhemsestraat)-Utrechtsestraat-Langestraat; Bloemendalsestraat; Sint-Andriesstraat(!). Hoewel de verdedigingswerken gedetailleerd en correct zijn weergegeven, geldt dat niet voor de genoemde binnenstadse elementen. Deze zijn alleen getekend om de relatie met de poorten aan te geven, vandaar ook de feitelijk vrij onbelangrijke Sint-Andriesstraat, die via de Sint-Andries- of Trisjespoort toegang gaf tot het Blekerseiland. Op het uitgebreide ontwerp (zie hieronder) van de binnenstructuur zijn zelfs alleen maar de aanzetten weergegeven.

De kaart is voorzien van de volgende tekst:

Die Chaerte van Aemsfoordt so die geconcipieert is om den Middel Cingel wt te graven en(de) den Stadts grachte te diepen. Overgelevert de Ed. Heeren Generale Staten tot Verclaringe van mijne onderschreven gedaen Rappoort benefens seeckere schriftelicke besteck en(de) Tauxatie van die Costen den Xxe Septembris XVC vier ende negentich A Geometra Alcmarianus. (transcriptie Deys 1988, 154, nr.5).

4.

Adriaen van Alckmaar 1594

(A.Geometra Alcmarianus – Adriaan Anthonisz.)

Uitgebreid ontwerp

Gepubliceerd door:
Behandeld bij:
Afgebeeld bij:
Verblijfplaats:
Opmerkingen:

Ongepubliceerd manuscript ontwerpplattegrond.

Renaud & Van der Mark 1959, 205.

Cramer 1996, 21.

Verzameling Bodell Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden.

Dit ontwerp, gedateerd 1594 maar niet gedagtekend, was ingrijpender en voorzag in vijf bastions en bij een groot deel van de muur naar voren geschoven muurfronten, verbonden met en parallel aan de stadsmuur. *Deze kaart is niet behandeld bij Deys.* Kaart nr. 17 bij Deys (1988, 156 en afb. 61), lijkt eveneens een ontwerp voor de modernisering van de verdediging. Deze plattegrond bevindt zich ook in de verzameling Bodell Nijenhuis (inv.nr. 40-128), maar betreft een andere kaart (nr.7 hieronder).

5.

Anoniem (voor 1624?)

Gepubliceerd door:
Afmetingen br. x h.:
Behandeld bij:
Verblijfplaats:
Opmerkingen:

Ongepubliceerd manuscript ontwerpplattegrond, ingekleurd.

49,5x43,5 cm (volgens Deys 1988, 156, nr.13).

Deys 1988, 156, nr.13.

Rijksarchief Utrecht, Top. Atlas 2095.

De plattegrond toont de verdedigingswerken van Amersfoort. Op grond van het afgebeelde stadium en een vergelijking met kaart nr.

6 hieronder, veronderstelt Deys dat de kaart van voor 1624 dateert en in relatie gezien moet worden met een trage uitvoering van het (eenvoudige) ontwerp van Van Alckmaar (nr.3 hierboven).

6. **Anoniem (1624)**

Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript ontwerpplattegrond, ingekleurd.
 Afmetingen br. x h.: 43x45 cm (volgens Deys 1988, 156, nr.12).
 Behandeld bij: Deys 1988, 156, nr.12.
 Verblijfplaats: Rijksarchief Utrecht, Top. Atlas 2094.
 Opmerkingen: Op de kaart een bijschrift: *De Plant van Amersfoort, met de fortificatie soomen sal maecken, gearresteert inden Jaere 1624.* (transcriptie Deys). Deys stelt dat deze plattegrond een weergave is van "de toenmalige bolwerken rondom de stadswallen () en de volgende poorten: Utrechtse poort, Coppelpoort, Blommendael poort, Camper poort, Trisers poort [*de Sint-Andriespoort*]." Dit lijkt niet te kloppen: de tekst wijst duidelijk op een *ontwerp* ("soomen sal maecken").

7. **Anoniem (17de eeuw)**

Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript ontwerpplattegrond, ingekleurd.
 Schaal: ca. 1:6400 (volgens Deys 1988, 156, nr.17).
 Afmetingen br. x h.: 36,5x27 cm (volgens Deys 1988, 156, nr.17).
 Behandeld bij: Deys 1988, 156, nr.17.
 Afgebeeld bij: Deys 1988, 111, afb. 61 onder.
 Verblijfplaats: Bodell Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden; inv.nr. 40-128*.
 Opmerkingen: Dit nooit uitgevoerde ontwerp wijkt sterk af van het (eenvoudige) ontwerp van Van Alckmaer (nr.3 hierboven), in zoverre dat extra bolwerken voorgesteld worden: in het verlengde van de Molenstraat tussen Davidsbolwerk en de Utrechtse Poort (ook uitgevoerd en nog zichtbaar op de kadasterkaart van Slits uit 1824 [nr.13 hieronder]); in het verlengde van de Koestraat, tussen Slijkpoort en Utrechtse Poort; voor de Sint-Andriespoort in het verlengde van de Sint-Andriesstraat.

8. **Anoniem (17de eeuw)**

Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript ontwerpplattegrond.
 Schaal: ca. 1:8000 (volgens Deys 1988, 159, nr.37).
 Afmetingen br. x h.: 20x31 (volgens Deys 1988, 159, nr.37).
 Behandeld bij: Deys 1988, 159, nr.37.
 Afgebeeld bij: Deys 1988, 110, afb. 60.
 Verblijfplaats: Koninklijk Huisarchief 1476, kaart 10.
 Opmerkingen: De kaart maakt deel uit van een ingebonden atlas uit de collectie Nassau-Siegen, met "Niederländische Fortification".

9. **Guacciardini (17de eeuw)**

Gepubliceerd door: Kopergravure
 Afmetingen: 12,7x8,5 cm (volgens Deys 1988, 159, nr.39).
 Behandeld bij: Deys 1988, 159, nr.39 (onwetend van het feit dat deze kaart afkomstig is van Guacciardini).
 Afgebeeld bij: Deys 1988, 111, afb. 61 boven.

MOREL

Opmerkingen: De plattegrond is een dusdanig slechte kopie van Braun & Hogenberg, dat deze geen enkele rol speelt voor de geschiedenis van Amerfoort.

10.

Blaeu (1649)

Gepubliceerd door: Kopergravure door Blaeu.
Schaal: 1:235089 (met een geringere afwijking dan 0,5%)
Afmetingen: 56,1x50,4 cm
Behandeld bij: Simon-Forster & Brongers 1974, 10 en 13; Deys 1988, 157, nr. 27.
Afgebeeld bij: Van Herwijnen, Van de Kieft, Visser & Wegner 1982, 10.
Verblijfplaats: Van de kaart bevinden zich exemplaren in vele archieven en collecties, o.a. in de collectie van museum Flehite, Amersfoort.

11.

Janssonius/De Wit (1657)

Gepubliceerd door: J. Janssonius 1657, Latijnse uitgave *Theatrum Urbium totius Belgii sive Germaniae Inferioris*; J. Janssonius 1682, Nederlandstalige uitgave *Tooneel der Vermaarste Koop-steden en Handelsplaatsen van de gehele Wereld*; F. de Wit 1698, *Theatrum ichnographicum omnium urbium et praecipuorum oppidorum Belgicarum XVII Provinciarum per accurate delineatarum*; F. de Wit ca.1706, heruitgave met adres, schaalstok en pasroos toegevoegd; I. Covens & C. Mortier ca. 1750, ongewijzigde heruitgave.

Schaal: 1:1900 (met een maximale afwijking ongeveer 0,5%); indien gestreefd is naar een schaal van 1:2000⁹⁰ (m.a.w. een twee keer grotere schaal dan die van Braun & Hogenberg), is de maximale afwijking daarvan ongeveer 5%.

Afmetingen br. x h.: 55,2x49,9 cm.

Behandeld bij: Simon-Forster & Brongers 1974, 10-11 en 13 (uitgaven Janssonius en De Wit); Deys 1988, 159, nr. 34 (uitgaven Janssonius); 160, nr.41 (uitgaven De Wit); 160, nr.47 (uitgave Covens & Mortier).

Afgebeeld bij: Van de plattegrond zijn alleen sporadisch details gepubliceerd, maar vaak als afkomstig van de kaart van Blaeu (zie hierboven de paragraaf *Blaeu versus Janssonius/De Wit: een vergelijking*).

Verblijfplaats: O.a collectie Museum Flehite.

Opmerkingen: Simon-Forster & Brongers geven als maten (BxL): 51,5x45,5 cm. Deys 1988 geeft een overzicht van de verschillende uitgaven, met verschillen in de afmetingen: p.159, nr. 34: 51x46 cm (uitgaven van Janssonius); p.160, nr. 41: 45,5x50,5 cm (uitgaven van De Wit); p.160, nr. 47: 45,5x50,5 cm (uitgave van Covens & Mortier). Geen van de maten is correct; waarschijnlijk heeft Deys zich bij de uitgaven van De Wit en Covens & Mortier gehouden aan de door Simon-Forster en Brongers opgegeven maten.

De plaat van de plattegrond van Janssonius is in 1694 door Frans de Wit opgekocht en later voorzien van zijn naam en adres links van het cartouche en van een schaalstok tussen de wapens boven het cartouche en van een kompasroos rechtboven het cartouche. Covens en Mortier hebben de kaart van De Wit opgekocht en ongewijzigd uitgegeven.

- 12. A. Slits & J. Vester (1823)**
 Gepubliceerd door: Ongepubliceerde tekening.
 Behandeld bij: Deys 1988, 162, nr. 67.
 Afgebeeld bij: Detailafbeelding (NW-hoek stad en NW buitengebied) bij Sickmann & Wery 2000, 5.
 Verblijfplaats: De originele tekening bevindt zich in het Rijksarchief Utrecht; kadastrale minuutplans 6.
- 13. A. Slits (1824)**
 Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript kadasterkaart.
 Schaal: 1:1250 (schaal aangegeven + maatstok; maximale afwijking 1%)
 Afmetingen br. x h.: geen kader
 Behandeld bij: Deys 1988, 162, nr. 68; Halbertsma 1959, 81; Halbertsma (ibid., 28, fig. 4) toont een plattegrond naar de kaart van Slits uit 1824.
 Afgebeeld bij: Niet afgebeeld.
 Verblijfplaats: De originele tekening bevindt zich in het Gemeentelijk Archief van Amersfoort.
 Opmerkingen: Een kopie uit 1956 door J.D.H.van der Neut bevindt zich in Museum Flehite te Amersfoort (z.nr.).
- 14. A. Slits (1828)**
 Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript kadasterkaart.
 Schaal: 1:1000 (maximale afwijking 0,5%).
 Verblijfplaats: De originele tekening bevindt zich in het Gemeentelijk Archief van Amersfoort.
- 15. D.J. Thomkins (1846)**
 Uitgegeven door: Boekhandelaar W.L.O. Huijzen te Amersfoort.
 Gedrukt bij: Geographisch Etablissement van F. De Sterbecq.⁹¹
 Schaal: 1:2500 (schaal aangegeven + maatstok; maximale afwijking 2,5%).
 Afmetingen br. x h.: 84x53 cm.
 Behandeld bij: Deys 1988, 163, nr. 77.
 Afgebeeld bij: Van Herwijnen, Van de Kieft, Visser & Wegner 1982, 24; Deys 1988, 155;
 Verblijfplaats: Van de kaart bevinden zich exemplaren in vele archieven en collecties, o.a. in de collectie van Museum Flehite, Amersfoort.
 Opmerkingen: De kaart is gebaseerd op de plattegrond(en) van Slits, maar geactualiseerd. De schaalstok vermeldt een maat in *ellen*, hoewel het in werkelijkheid *meters* betreft. De kaart is interessant vanwege een fraaie uitvoering en gedetailleerde weergave van het buitengebied. Van de oude verdediging, worden alleen nog de Koppelpoort en Monnikendam aangegeven, het gehele tracé is verder voorzien van een parkaanleg. Hoewel de grote veranderingen na de aanleg van de trein nog komen moeten, is vooral in de driehoek *Achter de Kamp – Singel – Sint-Andriesstraat en Plantsoen Oost* al sprake van grootschalige inbouw in de voorheen nog onbebouwde terreinen.

MOREL

16.

Gedrukt bij:
Schaal:
Afmetingen br. x h.:
Behandeld bij:
Afgebeeld bij:
Verblijfplaats:

I. van Vooren & P. Wagemaker (1888)

Tresling & Co. Hof Lith. te Amsterdam.
1:2500 (schaal aangegeven + maatstok; maximale afwijking 1,5%).
87,5x61 cm.
Deys 1988, 166, nr. 101.
Hovy 1988.

Opmerkingen:

Van de kaart bevinden zich exemplaren in vele archieven en collecties, o.a. in de collectie van Museum Flehite, Amersfoort. De kaart is feitelijk een geactualiseerde versie van de kaart van Thomkins 1846, met een wat groter gebied ten westen van de stad. Op deze kaart is het effect te zien van de aanleg van de spoorweg. De bebouwing in de driehoek *Achter de Kamp – Singel – Sint-Andriesstraat en Plantsoen Oost* is geïntensiveerd en "springt" tevens over de tweede verdediging naar het oostdeel van het Bleekerseiland en het gebied tussen de *Hogeweg en de Lageweg*. In feite toont deze kaart het einde van het nog deels middeleeuwse Amersfoort en de onomkeerbare ontwikkeling naar een "moderne" stad.

BIJLAGE 2

Topografische namen op de oude Amersfoortse plattegronden

NB: Gemarkeerd zijn overeenkomsten in spelling tussen de toponiemen van Braun & Hogenberg en Janssonius/De Wit.

Huidige naam	Braun & Hogenberg Prospect	Braun & Hogenberg plattegrond	Blaeu	Janssonius
Achter Davidshof	---	---	<i>Dauids hof</i>	<i>Dauids hof</i>
Achter de Kamp	---	---	<i>St. Ians straet</i>	<i>S.Jans straet</i>
Achter het Oude Weeshuis	---	---	<i>Achter 't oude Weeshuys</i>	<i>Achter toude weeshuÿs</i>
Appelmarkt	---	---	<i>Appel merckt</i>	<i>Appelmerck</i>
Bloemendalsche Binnenpoort	---	---	<i>Bloemendaels binnen poort</i>	<i>Bloemendaels binnen poort</i>
Bloemendalsche Poort	---	<i>Bloemendaels poort</i>	<i>Bloemendaels Poort</i>	<i>Bloemendaels poort</i>
Bolderstraat (ter plekke weg!)	---	---	<i>Walle straet</i>	<i>walle straet</i>
Breestraat	---	---	<i>Breestraet</i>	<i>Breestraet</i>
Coninckstraat	---	---	<i>De Koninck straet</i>	<i>De coninck straet</i>
Grote Haag	---	---	<i>In den Haeg</i>	<i>In den Haeg</i>
Havik	---	---	Op Havick	op Hauick
Heilige Geest (-kapel)	<i>Den Heiligen geest</i>	<i>Heiligen Geest</i>	<i>Heilige Geest</i>	HEILIGEN GEEST
Hellestraat	---	---	De Helle Voet	De Helle straet
Hof	---	<i>Den Hof</i>	<i>Den Hof</i>	<i>Den Hof</i>
Kamp	---	<i>Die Camp</i>	<i>De Kamp</i>	<i>Die Camp</i>
Kamper Binnenpoort	---	---	<i>Kamp - binnen poort</i>	<i>Camp binnen poort</i>
Kamppoort	---	<i>Camp poort</i>	<i>Kamp poort</i>	<i>Camp poort</i>
Koestraat	---	---	<i>De Koe straet</i>	<i>De koe Straet</i>
Koppelpoort	---	<i>Coppel poort</i>	<i>Koppel poort</i>	<i>Coppel poort</i>
Kortegracht	---	<i>Corte graft</i>	<i>Korte Gracht</i>	<i>Corte graft</i>
Krankeleden-/ Breestraat (deel)	---	---	<i>Lieve Vrouwe Straet (!)</i>	<i>Lieve Vrouwe straet (!)</i>
Kreupelstraat	---	---	<i>Kreupel straet</i>	<i>Cruepel straet</i>
Kromme Elleboogsteeg	---	---	---	<i>Crommen ellebooch steech</i>
Krommestraat	---	<i>Cromme straet</i>	<i>De Cromme straet</i>	<i>Cromme Straet</i>
Langegracht	---	<i>De Lange graft</i>	<i>De Lange gracht</i>	<i>De Lange graft</i>
Langesstraat	---	<i>Läge straet</i>	<i>De Lange straet</i>	<i>De Lange straet</i>
Lavendelstraat	---	---	---	<i>lauender straet</i>
Lieve Vrouwestraat	---	---	<i>Kerck straet (!)</i>	<i>Kerck straet (!)</i>
Mariënhof	<i>Merrien hoof</i>	<i>Merrien hoof</i>	<i>Marien hof</i>	MERRIEN HOOF

MOREL

Huidige naam	Braun & Hogenberg Prospect	Braun & Hogenberg plattegrond	Blaeu	Janssonius
Molenstraat	---	---	Muelen straet	muele straet
Muurhuizen	---	---	(De) Muur Huysen	De muer huÿsen
Nieuwstraat	---	Nieu straet	Nieu straet	Nieu straet
Observanten (-klooster)	Obseruanten	Obseruanten	Doelen	De doele
Oliestraat	---	---	Oly straet	Oly straet
Onze Lieve Vrouwe (-kerk)	Onser Lieue Vrouwen	---	Lieve Vrouwe	LIEVE VROUWE
Paternosterstraat	---	---	Pater noster straetje	Pater noster straetie
Peperstraat	---	---	Peper straet	peper straet
Pieters en Blokland-gasthuis	---	---	Observanten	OBSERVANTEN
Pothstraat	---	Die pot	Pot Straet	DIE POT straet
Raadhuis (stadhuis)	Raet huis	Raet huis	't Raethuys	Raethuis
Rozemarijnsteeg	---	---	Koeckoeck straet	De coeckoek straet
Scherbierstraat	---	---	Scherbier straet	Scherbier straet
Singel	---	Het cingel	De Singel	De Cingel
Sint-Aagten (-klooster)	S. Aechten	S. Aechten	St. Aechten	S. AECHTEN
Sint-Aagtenstraat	---	---	---	Achter toude weeshuÿs
Sint-Agnieten (-klooster)	S Agnieten	S. Agnieten	S. Agniete	S. AGNIETE
Sint-Andriessstraat en -poort	---	---	Trisjes straet en Poort	De Trisies straet en poort
Sint-Barbara (-klooster)	S. Barbaren	S. Barbara	S. Barbara	S. BARBARA
Sint-Jan (-sklooster)	S. Jans Conuent	S. Jan	St. Jan	S. IAN
Sint-Jansstraat	---	---	---	S. Jans straet
Sint-Joris (-kerk)	S. Joris kerspel	S. Ioris	St. Ioris	S. IORIS
Sint-Jorisstraat (nu -plein)	---	---	St. Ioris straet	S Joris straet
Slijckpoort (en -straat)	---	Slyck poort	Slyck poort en straet	Slyck poort en straet
Spui	---	---	Op t Speuy	op Spuy
Stovestraat	---	---	Stoof straet	Stooff straet
Teut	---	---	De Tuyt	De Tuyt
Utrechtse Poort (en -straat)	---	Utersche poort	Uytrechse poort en straet	Vtrechse poort en straet
Valkestraat	---	---	Gots Schalck straet	Gods Scalck straet
Varkensmarkt	---	Verckens merct	Vercken merct	Vercken merct
Vismarkt	---	Vis merct	merct	Vis merct
Vijver	---	---	De Vyuer	De Vuÿer
Walikerstraat	---	---	De Waliker steech	De waliker Steech
Weeshuis	---	Wers Lÿes (!)		

NOTEN

1. Rutte 2002, 14.
2. Bijlage 1, nr. Xx.
3. Bijlage 1, nr. Yy.
4. Bijlage 1, nr. Zz.
5. Met name de ontwerpen van Van Alckmaer, bijlage 1, nrs. aa en bb; zie ook de nrs. cc en dd.
6. Simon-Forster & Brongers 1974.
7. Brongers 1988.
8. Deys 1988.
9. Ibid.: Rubriek 1, pagina's 154-167.
10. De andere kaarten worden slechts zijdelings bij deze analyse betrokken, maar niet afgebeeld.
11. Morel <in voorbereiding>; Snieder & Morel <in voorbereiding>.
12. Bijlage 1, nr. ee.
13. Visser 1992, zonder paginanummers.
14. Ibid.
15. Zie ook Visser 1992 voor een uitgebreidere beschrijving en literatuurverwijzing.
16. Koeman & Visser 1992.
17. De Banden II en III; Band I is verloren gegaan.
18. Visser 1992, zonder paginanummers.
19. Zie voor gedetailleerde gegevens Bijlage 1, nr. XX.
20. Rutte 2002, 14.
21. Simon-Forster & Brongers 1974, 9.
22. Hovy 1986, 23.
23. Bijlage 1, nrs. XX en XX.
24. Visser 1992, zonder paginanummers.
25. In feite de kadasterkaart uit ongeveer 1828 (Slits II; Bijlage 1, nr. XX).
26. Door Koeman & Visser 1992 gereproduceerd in dezelfde band als Amersfoort.
27. Correct weergegeven bij Blaeu en Janssonius/De Wit; afb.5 en 7.
28. Hovy 1986, 23.
29. Simon-Forster & Brongers 1974, 9.
30. Zie voor de berekening van de schaal Bijlage 1, nr. 1a
31. Van der Krogt 1992, zonder paginanummers.
32. Morel & Snieder <in voorbereiding>.
33. Te lezen als *Templum St Georgii*; mijn dank gaat uit naar de kritische lezing door de heer R.M. Kemperink, met name voor de suggesties aangaande de transcriptie van Van Deventers bijschriften. Kemperink leest Georij.
34. Te lezen als *Sacellum Marie*.
35. Koeman & Visser 1992 vermelden *Civita domus*; Kemperink stelt *civica* voor (van de burgerij).
36. Deys 1988, afbeelding A, tegenover pag. 48. Een uitsnede van een fotografische reproductie bij Dekker, Maarschalkerweerd & Van Winter 1997, 260.
37. Koeman & Visser 1992, Band 2. Utrecht, (zonder paginanummers). Deze reproductie is wel afgebeeld in Dekker, Maarschalkerweerd & Van Winter 1997, 260; ook Rutte gebruikt deze reproductie in zijn dissertatie, die echter niet zozeer op Amersfoort gericht is, maar een overzicht geeft van de stadsplanning in de 12de en 13de eeuw in de Lage Landen.
38. Door M. Nijhoff; Zonder de steden op het tegenwoordige Belgische grondgebied.

MOREL

39. Herwijnen e.a. 1982, 22 (volgens eigen opgave).
40. Smulders, Den Haag.
41. Onder andere: Hovy 1986, 22; Krauwer & Snieder 1994, 18; Mesdag & Raven 2002, 8; Van den Braber 2003, 10.
42. Simon-Forster & Brongers 1974, 8.
43. Hovy 1986, 23; zie ook de behandeling van de plattegrond van Braun & Hogenberg.
44. Bijvoorbeeld Van den Braber 2003, 10: omstreeks 1560; Deys 1988, 154 en Brongers 1998, 271: ca. 1570.
45. Halbertsma 1959, 204.
46. Op de hoofdkaart ontbreekt in vergelijking met de bijkaart bijvoorbeeld de toren in het verlengde van de Molenstraat, zijn tussen de muurtorens in het verlengde van de Coninckstraat en de Pothstraat slechts twee i.p.v. drie torens aangegeven en tussen die in het verlengde van de Sint-Jansstraat en het Sint-Janskerkhof drie i.p.v. vijf. Overigens ontbreekt op de bijkaart de brug over het Havik in Muurhuizen, ter hoogte van Prattenburg.
47. De eenvoudige versie [Bijlage 1; nr.3]; de uitgebreide versie [Bijlage 1, nr.4] geeft van de binnenstad geen details.
48. Halbertsma 1959, 100.
49. Ibid., 101.
50. Zie Bijlage 2.
51. Van Kalveen 1987, 157.
52. Ibid. voor afbeelding.
53. Getekend op de achterzijde van Amersfoort en gereproduceerd in dezelfde band als Amersfoort; Koeman & Visser 1992); ook afgebeeld bij Deys 1988, afbeelding B, tegenover 49.
54. Bijlage 1, nr.13.
55. Bijlage 1, nr.15 en nr.16.
56. Deze brug is bij Blaeu pas in tweede instantie toegevoegd; zie hierboven de paragraaf *Blaeu versus Janssonius/De Wit: een vergelijking*.
57. Geciteerd naar Simon-Forster & Brongers 1974, 9.
58. Smit 1986, 15. Hier wordt alleen ingegaan op relevante details.
59. Visser 1992, zonder paginanummer.
60. Hovy 1986, 23.
61. Ibid.
62. Ibid.
63. Ibid., 10.
64. Hier van de netkaart, maar ongetwijfeld conform de verdwenen minuutkaart.
65. Zie voor de details Bijlage 1, nr.1a en nr.3.
66. Halbertsma 1959, 117; Brongers 1998, 326.
67. Een zeer primitieve kopie van het stadsgezicht van *Braun & Hogenberg*, is afgebeeld in de Nederlandse uitgave van Guicciardini's beschrijving van de Nederlanden, uitgegeven door Janssonius (van de stadsplattegrond van Janssonius/De Wit!) te *Arnhem* (1613-1641). Dit stadsgezicht echter moet vooral als een curiositeit gezien worden en heeft geen informatieve waarde.
68. Hovy 1986, 23.
69. Halbertsma (1959, 107) vermeldt dat de binnenste gracht in 1594 "dichtgeschoven" was. Dit lijkt niet correct.
70. Zie ook Bijlage 2.
71. Volgens Renaud & Van der Mark 1959, kolom 204.
72. Zie bijvoorbeeld Bijlage 1, nrs.5-8; hier niet verder behandeld.
73. Morel & Snieder <in voorbereiding>.

74. De slechte kopie van Braun & Hogenberg door Guaccardin (Bijlage 1, nr.9) buiten beschouwing gelaten.
75. Hovy 1986, 96. Volgens hem dateert de kaart uit 1649.
76. Simon-Forster & Brongers 1974, 10.
77. Ibid.; citaat naar Fokkema Andrea uit 1932.
78. Over de exacte datum van de demping van het Zand, voorheen de *Sint-Aagtsingel* of *Varkenssingel* genoemd, bestaat geen eenduidigheid: volgens Halbertsma (1959, 90) in 1594; volgens Forster & Brongers (1974, 10) en Hovy (1986, 96) tussen 1630 en 1640; volgens Brongers (1998, 311) kort na 1630 en in 1635 beplant met bomen.
79. Forster & Brongers 1974, 11.
80. Forster & Brongers 1974, 11; citaat naar Van 't Hoff uit 1941.
81. Renaud & Van der Mark 1959: fig. 3 – Camppoort, fig. 5 – Slyckpoort en fig. 7 – Koppelpoort. Ook Van den Braber 1978, fig.2 toont een uitsnede van de stadsmuur nabij de *Utrechtse Poort* en *Slijkpoort* als afkomstig van de kaart van Blaeu, terwijl het een uitsnede uit de kaart van Janssonius betreft. Zelfs Deys, die toch als een kenner op dit gebied beschouwd mag worden, haalt beide kaarten door elkaar. De ongewijzigde heruitgave van de plattegrond van Janssonius/De Wit door Covens & Mortier uit ca. 1750 (zie bijlage 1, nr.11), wordt door hem toegeschreven aan Blaeu (Deys 1988, 157, nr.6).
82. Blaeu ca. 1:2350 en Janssonius/De Wit ca. 1:1900; zie Bijlage 1, nrs.10 en 11.
83. Zijn daarbij misschien ook de wel bij Blaeu afgebeelde twee bastions aan de zuidzijde, tussen Utrechtse Poort en Heiligenbergerbeek vervallen?
84. De kadasterkaart is getekend op een schaal van 1:1250, terwijl alle latere kadasterkaarten zijn getekend op een schaal van 1:1000.
85. Van Herwijnen et.al. 1982, Algemene overzichtskaart schaal 1:2.500.
86. Halbertsma 1959, 81; Halbertsma (1959, 28; fig. 4) toont wel een plattegrond naar de kaart van Slits uit 1824.
87. Van der Krogt (1992) vermeldt dat over het algemeen de kaarten van Van Deventer een variatie in schaal vertonen van ongeveer 1:7400 tot 1:8400. Deys (1988, 154) vermeldt merkwaardig genoeg als schaal voor de kaart van Amersfoort "1:7500 tot 1:8750?".
88. Doordat de plattegrond in de Madrileense atlas kwetsbaar is en niet platgelegd kon worden, is een exacte bepaling van de breedte niet mogelijk.
89. Simon-Forster & Brongers (1974, 13) geven als (niet juiste) maten 51,0 x 41,5 cm op en als schaal 1:2000, evenals Deys (1988, 157) onder nr. 26. Kennelijk volgt Deys hier de gegevens van Simon-Forster & Brongers, hoewel deze onder dit nummer niet vermeld worden. Onder nr. 27 geeft Deys voor een (kennelijk) andere versie een (iets andere) afmeting van 52 x 42 cm op en een schaal van 1:2500! Dit zou wijzen op in uitvoering verschillende versies van Blaeu, hetgeen niet correct is. Merkwaardig is dat onder nr. 27 wèl een verwijzing naar Simon-Forster & Brongers staat!
90. Zoals gesteld door Deys 1988, 159, nr. 34.
91. Deys vermeldt *F. Desterbeque*.

Literatuur

- * C. van den Braber: De reconstructie van de stadsmuur langs Achter de Kamp in Amersfoort (2). In: *FleHITE* 10-1 (1978). 4-8.
- * C. van den Braber: *Gezicht op Amersfoort van Matthias Wilhoos*. Amersfoort, 2003.
- * J.A. Brongers: *Historische encyclopedie van Amersfoort*, Amersfoort, 1998.
- * M. Cramer: *Amersfoort. Architectuur en stedenbouw 1850-1940*. Zwolle/Amersfoort, 1996.
- * C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.): *Geschiedenis van de Provincie Utrecht tot 1528*. Utrecht, 1997.
- * H.P. Deys: *De Gelderse Vallei. Geschiedenis in oude kaarten*. Utrecht, 1988.
- * H. Halbertsma: *Zeven eeuwen Amersfoort*. Schiedam, 1959. (herdruk 1974).
- * G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser & J.G. Wegner (red.): *Historische Stedenatlas van Nederland. Aflevering 2. Amersfoort*. Delft, 1982.
- * J. Hovy: *Amersfoort in prent. Een historisch overzicht in woord en beeld*. 3e druk. Zaltbommel, 1986.
- * C.A. van Kalveen: 900 jaar Amersfoort, de Amersfoorters en hun bestuurders. In: *Ach Lieve Tijd* 7 (1987). 151-170.
- * C. Koeman & J.C. Visser (red.): *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Band 2. Utrecht*. Alphen a.d. Rijn, 1992 (zonder paginanummers).
- * M. Krauwer & F.M.E. Snieder (red.): *Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*. Utrecht, 1994.
- * P.C.J. van der Krogt, Algemene beschrijving van de kaarten. In: Koeman & Visser 1992.
- * M. Mesdag & G. Raven: *Amersfoort binnen de poorten. Een eigenzinnige kijk op de historische binnenstad*. Zaltbommel, 2002.
- * J.-M.A.W. Morel: *Oude stadsplattegronden van Amersfoort in archeologisch perspectief*. <in voorbereiding>
- * J.-M.A.W. Morel & F.M.E. Snieder: *De vestingwerken van Amersfoort*. <in voorbereiding>
- * J.G.N. Renaud & G. van der Mark: Middeleeuws Amersfoort. Enige notities over zijn versterkingen en woonhuizen. In: *Bulletin & Nieuwsbulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6e serie nr.12 (1959). 193-226.
- * R. Rutte: *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*. Zutphen, 2002. (Diss.)
- * F.E. Simon-Forster & J.A. Brongers: De oudste stadsplattegronden van Amersfoort. In: *FleHITE* 6-1 (1974).8-13.
- * J. Sickmann & J. Wery: *Voordat 't Sasje helemaal vergeten is. Ter herinnering aan ons buurtje*. Amersfoort, 2000.
- * J. van der Torren: 16 Amersfoort. In: Koeman & Visser 1992.
- * J.C. Visser: Inleiding. In: Koeman & Visser 1992.